

Ýewgeniý BERTELS
(1890 — 1957)

Belli gündogarşynas, SSSR Ylymlar akademiýasynyň (1939), Eýran Ylymlar akademiýasynyň (1944), Damask şäherindäki Arap Ylymlar akademiýasynyň (1955) habarçy-agzasy Ýewgeniý Eduardowiç Bertels 1890-njy ýylyň 13-nji dekabrynda Pussiýanyň Peterburg şäherinde dünýä inýär. Ol saz we hukuk ugurlary boýunça ýokary bilim alýar. 1920-nji ýylda Petrograd uniwersitetiniň gündogar dilleri fakultetini tamamlap, SSSR Ylymlar akademiýasynyň Aziýa muzeýine (soňra bu muzeý Ylymlar akademiýasynyň gündogary öwreniş institutyna öwrülýär) işe girýär we ömrüniň ahyryna çenli şol ýerde zähmet çekýär. Pars, täjik we türki halklaryň birnäçesiniň edebiýatyny öwrenýär, sopusylyk hem-de sopusylyk edebiýaty, Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Jamynyň, Nowaýynyň döredijiligi barada düýpli işler ýazýar. Alym esasy işlerini Ýakyn we Orta Gündogar halklarynyň medeniýetiniň taryhyna bagyşlaýar. Bertelsiň ylmy işleri barlaglaryň geriminiň giňligi, öwrenilýän edebi ýadygärlikleriň çeperçilik gatlaklaryna çuňňur aralaşylmagy bilen tapawutlanýar. Onuň «Nyzamy» atly ylmy işi SSSR-iň Döwlet baýragyna mynasyp bolýar (1948).

Ýewgeniý Eduardowiç Bertels 1957-nji ýylyň 7-nji oktýabrynda Moskwada aradan çykýar.

Halkymyzyň edebi mirasy özüniň gadymylygy, köptaraplylygy, baýlygy bilen aklyňy haýran edýär. Köp ýurtlarda geçmişde ýaşap geçen şahyrlara, ýazyjylara, alymlara degişli öň mälim bolmadyk ýeke sahypa golýazmanyň tapylmagy uly medeni hadysa hasap edilip, oňa ummasyz baha kesilýär. Bizde bolsa häli-şindi dürli häsiýetli golýazmalaryň üstünden barlyp, bu adaty hadysa hasap edilýär we şunuň ýaly açyşlaryň soňy geljege meňzänok. Edebi mirasymyzy tutuşlygyna ylmy dolanyşyga girizmek üçin edilmeli işleriň agramly bölegi heniz öňde.

Daşary ýurtly alymlar, edebiýatçylar halkymyzyň baý edebi mirasynyň bardygyna ir döwürlerde göz ýetiripdirler. XIX asyryň ahylarynda XX asyryň birinji ýarymynda bolsa olar edebi geçmişimiz bilen has hem icgin gyzyklanmaga başlaýarlar. Ýewgeniý Eduardowiç Bertels hem edebi mirasymyzy öwrenmekde uly iş bitiren alymlaryň biridir. Onuň «Türkmen halkynyň edebi geçmişi (iň gadymy döwürlerden XVIII asyra çenli)» atly iri göwrümlü işi bolsa edebiýatymyza ýapylan gymmatly serpaýdyr. Ol bu işinde, öz döwründe mälim bolan maglumatlara esaslanmak bilen, halkymyzyň edebi taryhyna göz aýlap, onuň çäklerini kesgitlemäge synanyşyk edipdir hem-de çuňňur ylmy derňew esasynda edebiýatymyzy öwrenmegiň esasy ugurlaryny salgy beripdir. Alym ylmy hakykata wepaly bolup galmak bilen, türkmen edebiýatynyň örüsiňiň çak edilşiinden has giňdigini ynanýryjy deliller arkaly subut edipdir. Onuň bu makalada öňe süren wezipelerine çalymdaş wezipelere türkmen edebiýatçylary tarapyndan belli bir derejede amal edilen hem bolsa, indi edilmeli işleriň hem aňyrsy-bärsi ýok. Mysal üçin, Bertels öz makalasynda orta asyrlarda pars dilinde döredilen kyssa eserleriniň

aglabasynyň türkmen edebiýatynyň bir bölegi bolup durýandygy hakdaky pikiri şu günler hem öz möhümligini ýitirenok. Şol kyssa eserleriniň köpüsi Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda goralyp saklanyp, olaryň belli bir bölegi hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýöredýän parasatly daşary we içeri syýasatynyň aýdyň alamaty bolan Berkararlyk döwletiniň bagtyýarlyk döwründe türkmen okyjylaryna ýetirildi. Şolaryň ählisi gutarnykly seljerilip, ylmy dolanyşyga girizilse, edebiýatymyz baradaky garaýyşlar has hem giňär. Biz Ýewgeniý Edurdowiç Bertelsiň bu gymmatly makalasyň okyjylarymyzyň dykgatyna ýetirmegi makul bildik.

Ýewgeniý BERTELS

TÜRKMEN HALKYNYNŇ EDEBI GEÇMIŞI

(iň gadymy döwürlerden XVIII asyra çenli)

1

SSSR Ylymlar akademiýasy tarapyndan 1929-njy ýylda neşir edilen ýygyndynyň düzümine girizilen «Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça umumy bellikler» atly makalada¹: «Türkmen edebiýatynyň taryhyny ýazmagyň möwriti heniz gelip ýetenok. Bu mesele bilen gyzyklanýan alymlaryň önünde häzirikçe türkmen agzeki we ýazuw edebiýatyny ýüze çykarmak, her bir ýadygärliگیň ýa-da onuň aýry-aýry bölekleriniň aslyýetinde kime degişlidigini anyklamak hem-de eserleriň nusgalary esasynda olaryň asyl nusgasyny kesgitlemek, galyberse-de, kim tarapyndan ýazylandyklary belli bolmadyk edebi ýadygärliklerden beýlekileriniň ýazarlarynyň ömür ýoly barada dogry maglumatlary toplamak wezipeleri durýar... Türkmen edebiýatynyň taryhyny ýazmaga girişmegiň möwriti we onuň şowly bolup çykmagynyň girewi diňe bir türkmen halkynyň dürli döwürlerde ýaşap geçen wekillerine mahsus edebi ýadygärlikleri öwrenmek babatdaky taýýarlyk işleriniň barşy bilen däl, eýsem, azerbaýjan we anadoly türkleri ýaly, Orta Aziýada ýaşayan türkmenler bilen ir döwürlerde umumy medeni geçmişi bolan halklaryň, şonuň ýaly-da, türkmenler bilen goňsuçylykda ýaşayan halklar ýaly, ýazyjylary, edebiýaty arkaly öz täsirini ýetirip duran halklaryň edebi ýadygärliklerini öwrenmegiň barşy bilen hem baglydyr» diýen sözler bar.

Bu makalanyň neşir edilen wagtyndan bäri on baş ýyl geçipdir. Şunça ýylyň içinde ýagdaý düýpgöter üýtgedi. Şeýle-de bolsa, türkmen edebiýatynyň taryhynyň henize çenli ýazylymandygyny-da boýun almak gerek. Emma mundan on baş ýyl ön diňe ýadygärlikleri toplamak, türkmen şahyrlarydyr ýazyjylarynyň sanawyny düzmek ýaly deslapky çärelerden söz açmak mümkin bolan bolsa, häzir ýaş türkmen alymlarynyň arman-ýadaman zähmet çekmekleri netijesinde SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmen bölümi türkmen nusgawy şahyrlarynyň esasy eserleriniň köp sanly golýazmalarına eýelik edýär. Şeýle hem, halk döredijiligine

¹ Самойлович А. Очерки по истории туркменской литературы. Туркмения. Том I. Л. — с. 125.

değişli eserleriň — nakyllaryň, tapmaçalaryň, aýdymalaryň, halk aýdymalarynyň uly toplumu ele salyndy. Galyberse-de, bu baýlygyň köp bölegi, köpçüligе niýetlenilen deslapky görnüşde bolsa-da, hatda çap hem edildi. Ýaş alymlar aýry-aýry ýazarlaryň ömür ýoluny we döredijiligini ýöriteleýin öwrenmäge girişdiler.

Şonuň ýaly-da, şu ýyllaryň içinde azerbaýjan edebiýatynyň iki jiltiden ybarat taryhy¹ neşir edildi. Ýygyny azerbaýjan edebiýaty bilen bagly meseleleriň ählisini çözmedik hem bolsa, barybir, esasy meseleleriň birnäçesini orta atmagy başardy. Özbekistanda «Özbek edebiýatynyň taryhy boýunça umumy bellikler» atly uly göwrümlü ýygyny neşire taýýarlanylady, orta mekdebiň VIII-X synplary üçin özbek edebiýatynyň taryhyndan söz açýan okuw kitaby ýazyldy, ýokary okuw mekdeplerine niýetlenilip edebiýat taryhynyň giňiş maksatnamasy düzüldi, özbek halk döredijiligi, hususan-da, epos we halk kyssa eserleri boýunça örän kän maglumat serişdeleri toplanylady hem bölkleýin çap edildi. Türkiýede we Günbatarda şu döwrüň içinde Kiçi Aziýanyň XIII-XV asyr edebiýatynyň taryhy boýunça birnäçe iş neşir edildi.

Şeýlelik bilen, ýagdaý ep-esli derejede üýtgedi we bu meseleleri öwrenýän alym şindi öz önünde düýbünden başga hili wezipeleri goýup biler. Elbetde, türkmen edebiýatynyň jikme-jikden anyk taryhyny ýazmak işi heniz hem uzak wagtlaп we dartgynly işlemegi, ýeterlik derejede öwrenilmedik köp ýadygärlikleri ýöriteleýin öwrenmegi talap edýär. Muňa garamazdan, häzirki döwürde başga hili işi: türkmen edebiýatynyň esasy döwürlerini tapawutlandyryň, onuň ösüşiniň esasy ugurlaryny yzarlaýan syn görnüşindäki taryhyny ýazmak mümkinçiliginiň dörändigini boýun almak gerek. Başgaça edip aýtsak, türkmen edebiýatynyň ösüşiniň baş ýörelgesini aýyl-saýyl etmek, geljekde alymlar tarapyndan işlenjek aýry-aýry mowzuklary bellige almak işleri amal edilmegi mümkin bolan zada öwrüldi.

Şu makalada türkmen edebiýatynyň gadymy döwürlerden XVII asyryň ahyryna çenli ösüşiniň baş ýörelgesini kesgitlemäge synanyşyk edilýär. Şunuň ýaly bir syny ýazmak üçin ilki bilen, dogry jogaby baş ýörelgäni tutuşlygyna häsiýetlendirmäge mümkinçilik berjek, «Türkmen edebiýaty diýip atlandyrypmak mümkin bolan umumylygy edebi ýadygärlikleriň haýsy toplumu hasyl edýär?» diýen esasy sorag barada oýlanmak gerek. Bu soraga türkmen edebiýatynyň türkmen dilindäki ýadygärlikleriň tutuş jeminden emele gelýändigini aýdyp jogap berip boljakdygy öz-özünden düşnükli ýaly bolup görünýän hem bolsa, şeýle bir jogap hakykatdan hem dogry bolarmyka? Ýogsa-da, türkmenleriň haýsy döwürde ulanan edebi dilini bu edebiýatyň çäginde kesgitlemek üçin esas edip aljak? XVIII asyrdan ýaşap geçen türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserleri ýaly türkmen edebiýatyna deňleşdigi şübhesiz bolan eserleri alyp görsek hem, şol eserleriň diliniň häzirki türkmen edebi dilinden ep-esli derejede tapawutlanýandygyny göreris. Asyrlaryň jümmüşine aralaşdygymyza, bu aratapawutlar has hem artmak bilen bolar. Ýer eýeleriniň agalyk eden zamanynnda, hususan-da gündogar ýurtlarynda edebi bil mydama gepleşik diline gabat geläýmändir. Musulman edebiýatynyň giňden ýaýran ýurtlarynda köp asyrlaryň dowamynda, ilatyň esasy köpçüliginiň haýsy dilde geplese-de, edebi dil hökmünde arap we pars dilleri ulanylypdyr. Eger-de biz Orta

¹ Мухтэсэр Азербайжан эдэбияты тарихи. Баку, 1943-1944.

Aziýada ýaşayan halklaryň edebi ýadygärlikleriniň tutuş toplumyndan diňe türkmen dilinde ýa-da oňa ýakyn haýsydyr bir türki dilde ýazylanlaryny saýlap alsak, türkmen halkynyň edebi durmuşyny dolulygyna göz önüne getirip biulmeris, çünki bu toplum onuň edebi dünýäsiniň ähli taraplaryna däl-de, diňe bir bölegine kepil geçerdi. Diňe türkmenler tarapyndan türki dilde döredilen edebi ýadygärlikler bilen birlikde arap we pars dillerinde döredilen ýadygärlikleri hasaba alan ýagdaýymyzda — diňe şu ýagdaýda biz türkmen halkynyň edebi durmuşyny dolulygyna göz önüne getirip bileris. Bu aýratynlygy diňe Gündogar halklarynyň edebiýatyna mahsus hasaplap, ony bir kemçilikdir, şol edebiýatlaryň gowşak taraydyr öýtmeli däl. Dünýädäki edebiýatlaryň ählisi hem şu ýol bilen ösýär we ýewropa halklarynyň edebiýatlarynyň ählisinde-de şunuň ýaly hadysalar bilen ýüzbe-ýüz bolmak mümkin. Mysal üçin, XI-XIV asyrlaryň inlis edebiýaty esasan latyn dilinde döredilýär, soňra inlis ýazyjylary eserlerini fransuz dilinde döredip başlaýarlar we kem-kemden inlis dilinde eser ýazmaga geçýärler. Ispan şahyrlary uzak döwrüň dowamynda şygrylaryny arap we prowansal dillerinde döredipdirler. Daniýa edebiýaty hatda XVIII asyrdan we XIX asyryň başynda-da dolulygyna diýen ýaly nemes dilinde bolupdyr. Milli edebiýatlaryň islendigi ony döredýän milletiň özi bilen birlikde kemala gelýär we milletiň özüniň kemala gelşi ýaly kötaraply hem çylşyrymly häsiýete eýe bolýar. Halklaryň biri-biri bilen garylyp-gatylmadygynyň ýokdugy sebäpli edebiýatyň hem dürli unsurlary özünde jemlemän, gitjek ýeri ýok. Ýadygärlikleriň haýsydyr bir toparynyň emeli suratda tapawutlandyrylmagy diliň kemala gelşini yzarlamagy maksat edinen halatymyzda örän ýerlikli hem bolup biler. Emma biz belli bir halkyň aňýetiniň beýany bolan edebiýata baha berenimizde we onda halkyň ýaşamak üçin alyp baran göreşiniň alamatyny görmek islänimizde, haýsydyr bir toparyň şunuň ýaly edilip tapawutlandyrylmagy gutulgysyz suratda umumy şekili bozar we taryhy hakykatyň ýoýulmagyna sebäp bolar.

Türkmen edebiýatynyň taryhy bu mesele öwrenilende nusga bolup hyzmat edip biler we onuň şu nukdaýnazardan öwrenilmeginiň umumy nazaryýet esasyny işläp taýýarlamak üçin örän gymmatly netijeleri gazandyrmagy mümkin. Aslyýetinde, in bolmanda milady ýyl hasaby boýunça X asyrdan türkmen diliniň öz aýratynlyklaryna eýe bolandygy barada jedel etmäge ýol goýmaýan subutnamalar bar. Muňa garamazdan, XI-XVIII asyrlaryň aralygynda dili boýunça türkmen edebiýatyna degişli hasaplamak mümkin bolan ýazuw ýadygärlikleri ýok diýen ýaly. Bu ýagdaý türkmen halkynyň ýedi asyrlap edebiýatsyz oňandygyny aňladýarmyka? Şeýle pikir edilmegi patarraky otarmakdan başga zat bolmazdy. Türkmen halkynyň çeper söze uly sarpa goýýandygy hemmelere belli hakykatdyr. Türkmen halk döredijiliginiň çeşmeleri henize bu güne çenli hem guraman gelýär we köňülleri gandyrmagyny dowam edýär¹. Şunuň ýaly bir halkyň haçanda bolsa bir wagt şygryýetsiz oňandygyny diňe onuň ganyň duşmany aýdyp biler. Elbetde, türkmen dili hemişe türkmenleriň edebi dili bolup hyzmat edäýmändir. Şonuň üçin hem, bu dilde döredilen ýadygärlikleri X asyrdan başlap, biziň günlerimize çenli biri-birine sepläp gaýtmak mümkin däl. Türkmenleriň halk döredijiligi köp sanly

¹ Ýaňy-ýakynda neşir edilen «Gülälek» atly ýygyny munuň aýdyň subutnamasydyr. Aşgabat, 1944.

toparlaryň gepleşik dili bilen ýakyndan baglanyşykly bolan hem bolsa, gynansak-da, ol ýazga geçirilmändir we biziň günlerimize dagynyk ýagdaýda gelip ýetipdir. Ýazuwda bolsa türkmenler taryhy ýagdaýlar sebäpli dürli döwürlerde dürli dilleri ulanmaga mejbur bolupdyrlar. Hut şonuň üçin hem, türkmen edebiýatynyň taryhyny dürli dillerde döredilen eserler emele getiräýmelidi. Şu nukdaýnazarlardan ugur almak bilen, şindi biz bu edebiýatyň taryhynyň esasy ugurlaryny aýyl-saýyl etmäge synanyşmakçy.

2

...Oksosyň (Amyderýanyň) we Ýaksortyň (Syrderýanyň) kenarlarynda iň gadymy döwürlerden bäri adamlar ýaşap gelipdirler. Milady ýyl hasaby boýunça V asyrdan bu ýerler sak we massaget taýpalary ýaly dürli-dürli çarwa halklaryň mesgeni bolupdyr. Saklar soňra günorta-gündogara tarap süýşüp, olaryň täze göçüp gelen ýurduna Seistan (Sakstan) diýip başlan hem bolsalar, bu halkyň bu ýere tutuşlygyna göç edendigini aýdyp bolmasa gerek. Saklaryň belli bir bölegi oguz taýpalaryna baryp goşulan bolmaly. Şol sak tireleri bilen birlikde olaryň epiki rowaýatlarynyň hem belli bir bölegi oguzlaryň arasyna aralaşýarmydy¹.

Rüstem pälwandan söz açýan we eýran taryhy eposynda uly orun eýeleýän rowaýatlar tapgyrynyň esasan sak taýpalarynyň arasynda döredilendigini bu gün arkaýyn aýdyp bolar. Firdöwsiniň «Şanamasynda» hem, has soňky döwürlere degişli pars çeper edebiýatynda hem Rüstemiň tiresi Seistan bilen baglanyşdyrylýar. Munuň şeýledigini Seistanyň ýaňy-ýakynda ýüze çykarylan we XIII asyra degişli köne çeşmeleriň esasynda näbelli bir ýazar tarapyndan düzülen taryhy hem tassyklaýar. Şonuň ýaly-da, sak rowaýatlarynyň ýaňy-ýakynda tapylan böleklerinde, Rüstem (Rotastahm) hakdaky rowaýatlaryň goşga geçirilen görnüşine degişlidir diýdirýän galyndylaryna gabat gelindi. «Hudaýnama» («Şalaryň kitaby») atly sasany sene ýazgylarynda bu pälwanyň adyna duş gelinmeýänligi-de onuň aňyrsynyň sasanylaryň ata-babalary bilen ilteşiginiň bolmandygy bilen baglanyşykly bolup biler.

Türkmen halk döredijiliginde Rüstemiň görnükli orun eýeleýändigini asla gizlin zat däldir. Aýdymlarda-da, ertekilerde-de onuň adyna häli-şindi duş gelinýär. Gahrymanlaryň Rüsteme deňelmegi halk döredijiliginde-de, türkmen ýazuw edebiýatynda-da şu günlere çenli dowam edip gelýär. Rüstemiň türkmenleriň we Orta Aziýada ýaşýan beýleki halklaryň arasynda şeýle meşhur bolmagyny eýran eposynyň, hususan-da, «Şanamanyň» eden täsiri bilen baglanyşdyrjak bolmaga synanyşmak mümkin däl ýaly bolup görünýär. Bu poemanyň Rüstemden söz açylmaýan beýleki bölekleriniň, hususan-da sasany senenamalarynyň türki

¹ Ý. Bertelsiň bu makalany ýazan döwründe türkmen halkynyň taryhy örän gowşak öwrenilendi. Şol döwürde biziň ata-babalarymyz bolan saklary, massagetleri eýran halklary diýip atlandyryp, bizi gadymy köklerimizden aýra salmaga synanyşýan taryhçylar hem az däldi. Bertelsiň hem şolaryň işleriniň täsirini başdan geçirendigi duýulýar. Emma onuň hakyky alymlara mahsus üşügi saklar bilen oguzlaryň-türkmenleriň arasyndaky ýakyn baglanyşygy duýmagyna sebäp bolupdyr. Eger ol saklaryň türkmenleriň ata-babalarydygyny başda biläýenliginde, Rüstemiň edebi keşbiniň näme üçin türkmenleriň arasynda şeýle meşhurlyga eýediginiň sebäbine düşünjek bolup durmazdy (terjimeçiniň belligi).

halklaryň arasynda meşhur bolmandygy hem ünsüni çekmän durmaýar. Şonuň üçin hem, Rüstem hakdaky rowaýatlaryň sak halkynyň aýry-aýry toparlarynyň gelip goşulmagy netijesinde türkmenleriň arasyna ýaýrandygyny çaklamakda geň görlesi zat ýokdur. Rüstemiň — gahrymançylyklarynyň ählisinde Rahş diýen täsin atyň kömegine daýanýan we mertligiň, gahrymançylyk görkezmegiň nyşanyna öwrülen bu är ýigidiň türkmen halk döredijiligi üçin häsiýetli bolan aňrybaş pälwana çalyň edýändigini belläp geçmek hem örän möhümdir. Mysal üçin, Rüstemiň edebi keşbini ezilenleriň howandary Göroglynyň türkmen halk döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýän edebi keşbi bilen deňeşdirmek örän gyzykly bolardy. Bu ýagdaý türkmen halk döredijiliginde Rüsteme keseki ýerli hökmünde däl-de, ir döwürlerden bäri söýlüp we hormatlanyp gelýän gahryman hökmünde garalmagynyň sebäbini örän gowy edip düşündirýär.

Elbetde, Orta Aziýada ýaşan we soň-soňlar türkmen halkynyň düzümine giren köp sanly beýleki halklaryň hem dürli rowaýatlary sak eposy bilen bir hatarda ýörgünli bolupdyr. Gadymy grek ýazarlary, ilkinji nobatda-da, Gerodot we Ktesiy tarapyndan beýan edilen maglumatlar bu rowaýatlaryň häsiýeti we gadymylygy barada ýeterlik derejede aýdyň düşünje berýär. Mysal üçin, Kiriň heläk bolşundan söz açylýan rowaýat (Gerodot 1, 240) diňe ahemeni basybalyjylarynyň çozuşlaryna sezewar bolan halklaryň arasynda döräp biljekdi. Türkmen edebiyatynyň taryhynyň dessanlaryň ýüze çykan wagty bolan XVIII çenli taryhynyň bütin dowamynda Zarineý hakdaky rowaýatyň (Ktesiy II, 44, 27) unsurlaryna gabat gelmek bolýar. Emma, elbetde, olaryň türkmen halkynyň arasynda yzygiderli nesilden nesle geçip gelendigini subut etjek bolmagyň hem geregi ýokmuka diýýäris. Bu unsurlaryň has soňky döwürlerde gönşy halklaryň üsti bilen türkmen edebiyatyna aralaşan bolaýmagy-da mümkin. Emma şolara meňzeş äheňleriň türkmen halkynyň ýadynda iň gadymy döwürlerden bäri ýaşap gelmegi we şol sebäpli-de olaryň aňsatlyk bilen gaýtadan janlanmagy üçin sähelçejik iterginiň ýeterlik bolmagy hem munuň üçin amatly şert bolup hyzmat edipdir.

Oguzlaryň nesilbaşsý Oguz han hakdaky rowaýatlar tapgyry hem örän gadymy döwre degişlidir. Ýslam dininiň ýüze çykmagy bilen bu rowaýatlar güýçli özgerişlere sezewar edilen hem bolsa, olaryň has gadymy, üýtgedilmedik görnüşlerinde älem jisimleriniň gelip çykyşy baradaky mifleri aýyl-saýyl etmek mümkin. Elbetde, bu mifler diňe örän gadymy döwürde dörän we has soňra gahrymançylyk eposynyň düzümine giren bolmalydy. Türkmen halkynyň atababalarynda örän baý epiki däbiň bolandygyna, şol däbiň esasynda dörän edebi ýadygärlikleriň ep-esli toplumy emele getirendigine göz ýetirmek üçin şu düşüňjeler ýeterlikdir. Elimizdäki maglumatlaryň ählisi gadymy döwürde haýsydyr bir arassa türki däbiň bolandygyny nygtamaga diňe bir mümkinçilik bermek bilen çäklenmän, eýsem, baryp biziň gözümiziň ýetäýjek iň gadymy döwürlerinde edebi däbiň dürli unsurlarynyň örän çylşyrymly bir şekilde biri-biriniň üstüni ýetirendigi hakda netije çykarmaga-da gönüden-göni mejbur edýär. Şundan biziň döwrümizde-de bu unsurlaryň türki halklaryň haýsy hem bolsa diňe birine asla degişli edip bolmajakdygy, olaryň örän giň çäklere dürli derejede ýaýrandygy doly düşnükli bolýar. Olary çemiňe gelşiçe bölüşdirmek mümkin zat däl. Bu mesele

babatda diňe, biziň günlerimizde ýaňy bir baýy başlanan, örän çylşyrymly gözlegler arkaly haýsydyr bir oňaly netije gazanyp bolar.

Elbetde, häzirki döwürde bu baý döredijiligiň in gadymy döwürlerde nähili şekile eýe bolandygy barada pikir öwürmäge ýagdaýymyz ýok. Munuň üçin ýazuw ýadygärlikleriniň, bölek-büçek hem bolsa, galyndylaryna eýe bolmagymyz gerek bolardy. Mälim bolşy ýaly, häzirikçe milady ýyl hasaby boýunça sekizinji asyryň otuzynjy ýyllaryna degişli hasap edilýän orhon-ýeniseý ýazgylary açyk gahrymançylyk häsiýetine eýe bolan in gadymy türki ýadygärlikleri bolup durýar. Elbetde, bu ýazgylaryň türkmen dilinde ýzylandygyny aýdyp bolmaz. Emma bu ýazgylarda ulanylan köp sözlere türkmen şiweleriniň düzüminde duş gelmek bolýar we ýazgylaryň dili bilen türkmen diliniň arasynda nähilidir bir baglanyşygyň bardygy göze ilýär. Türkmen halkynyň ata-babalarynyň bu ýazgylary döretmäge gönüden-göni gatnaşmadyk bolmaklary hem ahmal, emma olaryň diliniň, edebi döredijiliginiň sekizinji asyrda, belki, ondan hem has irki döwürde, mysal üçin, altynjy asyrda şu ýazgylardaka golaý bir şekile eýe bolandygyny çaklamak mümkin. Bu ýazgylary döredenler, elbetde, öz öňlerinde edebi maksatlary goýmandyrlar. Emma muňa garamazdan, olar şol irki döwürlerde-de türki taýpalaryň örän ösen epiki döredijiliginiň bolandygyny jedelsiz delilleridir. Şol ýazgylary öwrenen B. Tomsonyň: «Zeňläp giden bu daşlary synlan mahalymyz gadymy aýdymçynyň sesi gaýtadan janlanyp, halk epopeýasynyň uzakdan eşidilýän, bir görseň dabaraly, bir görseň hem aý hasratdan doly ýaňlaryny eşidýän ýaly bolýarys»¹ diýip joşmagy ýöne ýere däl.

Bu daşlaryň ýüzündäki ýazgylaryň gadymy döwrüň epiki şygryýeti bilen hakykatdan hem baglanyşykly bolan bolaýmagy hem daş däl. Ýazgylaryň käbir bölekleri goşgy düzmegiň halk şahyrlary we ozonlary tarapyndan şu wagta çenli ulanyp gelýän edi bogunly ölçegine² eýe bolan goşgy setirlerine bölünen ýaly bolup dur.

Baryp şol irki döwürlerde eposyň diliniň çeperçilik taýdan sünnälenendigini Orhon ýazgylary ynandyryjylyk bilen sübut edýär. Ýazgylary (hususan-da Gulteginiň hormatyna daşa geçirilen ýazagyny) düzen kişi ugurdaş jümlelere, biri-birine ters, garşy bolan düşüňjeleri, keşpleri deňeşdirmäge ýüz urýar, meňzermelerden, deňeşdirmelerden we sypatlandyrmalardan (gök taňry, ýagyz ýer we şuňa meňzeşler) köp peýdalanýar. Ýazgylaryň ahlak derejesiniň ýokarylygy haýran galdyrýar. Halkyň bitewiligi, mähriban halkyňa jan-dilden wepaly bolmak, onuň erkinligini janyňy gaýgyrman goramaga taýýar bolmak, söweş tejribesi — ine, ýazgylaryň esasy özenini şu meseleler hasyl edýär. Gahrymanyň wepaly ýoldaşyna — atyna goýulýan hormat hem ýazgylaryň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ýazar gahrymanyň ýörişlerinden söz açyp: «Ol ilkibaşda Tadykçura diýen ak atyna atlanyp, jeň meýdanyna okduryldy. Bu aty heläk boldy. Soňra ol Işbaraýamtar diýen ak atyna böküp mündi. Bu aty-da heläk boldy. Üçünji gezek ol eýerlengi duran dor atynyň üstüne gondy. Bu aty hem şol ýerde jan berdi»³ diýýär. Ýa-da

¹ Vilh. Thomsen. Inskriptions de l'Orkhon dechiffrées. Helsingfors, 1896, 139 s.

² Ф. Корш. Древнейший стих турецких племён. ЗВОРАО XIX, 139 s.

³ Gulteginiň ýazgysy. IE 33.

ýazgylaryň başga bir ýerinde: «Ol Alpçalçy diýen ak atyna atlanyp (duşmanyň) üstüne ýöredi» diýen jümlä gabat gelýäris¹.

Bu däpleriň ählisiniň türkmen halk döredijiliginde we edebiýatynda şu günlere çenli dowam edip gelýändigini ykrar etmezlik mümkin däl. Munuň hem üstesine, türkmen halk şahyrlarynyň aglabasynyň bu gadymy ýazgylar bilen tanyşmak mümkinçilikleri asla bolmandyr we şol däpleriň dilden dile geçip gelendigi göz-görteledir.

Şeýlelikde, ýokarda aýdylanlardan netije çykarmak bilen biz türkmen halkynyň ata-babalarynda edebi döredijiligiň örän ir döwürlerde ýüze çykandygy, onuň örän dürli-dürli däpleri özünde jemländigini, açyk duýlup duran gahrymançylyk-epiki häsiýete eýe bolandygyny², ulanan dilini örän ýokary çeperçilik derejesine ýetirmegi başarandygyny, adaty dil bilen bir hatarda ölçege salnan dilden, ýagny türkmen şygryýetinde şu günlere çenli agalyk edip gelýän şol bir bogun ölçeginden peýdalanandygyny aýdyp bileris. Bu netijeleriň ählisine deňeşdirme ýoly bilen gelýän hem bolsak, olaryň dogry bolup çykamak ähtimallygy juda ýokarydyr, çünki türkmen edebiýatynyň şondan soňky **ösüşini** diňe şu esasy düzgünler bilen ylalaşan halatymyzda düşündirip bileris. Türkmen halkynyň edebi durmuşy baradaky maglumatlarymyz XI asyrdan başlap bütinleý başgaça häsiýete eýe bolýar. XI asyryň ýigriminji ýyllaryndan başlap, seljuklylaryň ähmiýetiniň ýokarlanyp ugramagy tutuş Ýakyn Gündogaryň durmuşyna adatdan daşary güýçli täsir edýär. 1040-njy ýylda seljuklylar gaznawy soltany Masudy ýeňlişe sezewar edýärler we Horasany dolulygyna ellerine geçirýärler. Olaryň ýeňişli ýorişleri 1055-nji ýylda Bagdadyň synmagyna getirýär. Apbasy halifleri seljuk begleriniň diýeninden çykyp bilmeýärler we türkmen harby ýolbaşçy gatlagy, şeýlelik bilen, halifatyň düzümine girýän ýurtlaryň ählisinde agalyk ediji güýje öwrülýär. Oguz taýpalary halifatyň çäğine dygman başlaýarlar we Kiçi Aziýa, Kawkazyň Uly Kawkaz dagynyň Esasy gerşiniň günortasynda ýerleşýän bölegine aralaşýarlar.

Seljuklylaryň hökümdarlyk eden zamanynnda örän möhüm işler amala aşyrylýar. Hut şu döwürde medeniýet gülläp ösmäge başlaýar, soňra diňe bir Gündogar ýurtlarynda däl, tutuşlygyna dünýä medeniýetinde örän uly ähmiýete eýe bolan seljuk sungaty kemala gelýär. Bu döwürüň medeni durmuşy üçin iki ýagdaý aýratyn uly ähmiýete eýe bolýar. Halifatda türkmenleriň ähmiýetiniň çakdanaşa ýokarlanmagy türki dilleri öwrenmäge bolan gyzyklanmanyň örän ýokarlanmagyna sebäp bolupdyr. Bize türki dilleriň grammatikasyna degişli kitaplaryň we şol dilleriň esasynda taýýarlanylýan sözlükleriň ýigrimiden gowragynyň ady belli bolup, olaryň köpüsi hut şu döwürde döredilipdir³. Gynansak hem, şol kitaplaryň bary-ýogy birnäçesi saklanyp galyndy. Saklanyp galan maglumat serişdeleriniň arasynda Mahmyt ibn Hüseyin ibn Muhammet Kaşgarlynyň meşhur «Diwan lugat at-türk» atly eseri biziň gozgaýan meselämiz üçin has uly ähmiýete eýedir.

¹ Şol ýerde. IE 40, 1, №2.

² Biziň elimizde lirikanyň galyndylarynyň ýokdugyna garamazdan, orhon ýazgylaryndaky liriki bölekler, elbetde, lirikanyň hem ir döwürlerde ýüze çykandygynyň açyk delilidir.

³ «Divanü lügat-it-türk tercümesi», Ankara, 1939, I j., VIII—IX s.

Kaşgarlynyň özüniň hem belläp geçişi ýaly, onuň maglumat serişdelerini dürli oguz taýpalarynyň arasyndan toplamagy bu işiň türkmen edebiyatynyň taryhy üçin ägirt uly ähmiýete eýe bolan iň esasy tarapydyr. Üstesine-de, onuň oguz şiweleri üçin häsiýetli hasaplaýan aýratynlyklarynyň köpüsi häzirki zamana mahsus türkmen şiwelerinde-de duş gelýär. Has düşnükli edip aýtsak, onuň sözlügi bizi türkmen diliniň gadymy nusgalary bilen tanyşdyrýar. Öz ýaşan döwrüniň adatyňa görä, mysal getirýän türki sözleriniň manysyny düşündirmek bilen kanagatlanman, birnäçe nakyly, atalar sözüni we goşgy setirlerini beýan etmek bilen birlikde olaryň ulanylyşynyň aýratynlyklaryny görkezýän **nusgalyklary-da** getirýän mysallarynyň yzyna seplemegi Kaşgarlynyň sözlüginin ikinji bir ähmiýetli tarapydyr. Onuň mysal getirýän maglumat serişdesi tötänleýin häsiýete eýe hem bolsa, barybir, örän köp zady öz içine alýandygy sebäpli şoňa esaslanyp, şol döwürdäki türki halklaryň halk döredijiliginiň häsiýeti barada birnäçe kesgitli netijelere gelmek mümkin. Kaşgarly alymyň halk döredijiligine degişli hut oguzlaryň arasyndan toplan eserlerini beýleki halklaryň arasyndan toplan şonuň ýaly eserlerden tapawutlandyrmagy zerur hasaplamandygyny hem belläp geçmek gerek. Emma şol döwürde türki halklara mahsus edebi eserleriň arasynda dil taýdan beýle bir uly tapawut bolmadyk bolmaga çemeli we halk döredijiliginiň esasy görnüşleri örän giň çäklere ýňýran bolmaly. Kaşgarlynyň ýazgylary bilen häzirki döwürdäki türkmen halk döredijiligini deňeşdiren mahalyň, oguz taýpalary tarapyndan XI asyrdan döredilen eserleriň köpüsiniň ol ýa-da beýleki bir görnüşde biziň günlerimizde-de türkmenleriň arasynda ýaşap gelýändigine aýdyň göz ýetirýärsiň. Munuň şeýledigine göz ýetirmek üçin Kaşgarlynyň sözlügindeki: «Kökke sudse, ýuzge tuşur»¹ diýen nakyly mysal getirmek hem ýeterlikdir. Häzirki döwürde bu nakyl türkmenleriň arasynda: «Göge tüýkürseň, ýüzüne düşer» görnüşinde duş gelip, nakylyň iki görnüşiniň arasynda sähelçejik tapawudyň bardygy göze ilýär. Kaşgarlynyň öz kitabynda ýerleşdiren şahyryna setirleri şol döwrüň türki halklarynda söweşler wasp edilýän, harby mekirliliklerden we duşmandan üstün çykylyşyndan söz açylýan **söweş** aýdymalarynyň birinji orunda durandygyna şaýatlyk edýärler. Bu söweşeň taýpalaryň ýaşayyş şertleriniň özi hem şunuň ýaly aýdymlaryň uly orun eýelemegine sebäp bolaýmalydy. Söweş aýdymy dörtleme görnüşinde bolup, bogun ölçegindeki ýedi bogunly setirler a-a-a-b galyby boýunça rifmalaşýarlar. Bu galyp türkmen şygryýetinde häzirki döwürde-de ulanylýar. Söweş aýdymynyň ýanysyra taýpa serdarlaryny, olaryň söweş tejribesini we batyrgaýlygyny wasp edýän şygryrlarda gözümüz eglenýär. Görnüşine görä, duşmandan üstün çykylmagy sebäpli tutulýan toýlarda ýerine ýetirilen toý aýdymlary has hem ünsüni özüne çekýär. Käbir bentlerde gürrüni edilýän zatlar bütin aýdyňlygy bilen göz önünde janlanýar. Mysal üçin:

«Iwrik başy gazlaýu,
Sarpak — toly közleýu.
Sakynç kudy kizleýu,

¹ Diwan, III. 324.

Tun-kun bile sewnelim!»²

(Jürdek boýny gaz boýnuna çalymdaş,
Käse ýaşdan doly göze çalymdaş.
Undup bar aladany,
Şatlanarys gije-gündiz!).

Ýabany haýwanlaryň awlanyşyny bütin jikme-jikligi bilen beýan edýän **aw** aýdymalary durmuşa örän ýakynlygy bilen tapawutlanýar. Aradan çykanyň gowy taraplarynyň sanawyny öz içine alýan we agy häsiýetli setirlerden ybarat bolan mazar ýazgylarynda taýpanyň çeken agyr ýitgisi beýan edilipdir. Ýazyň we gyşyň arasynda bolup geçýän dartgynly ýaryşdan söz açylýan setirlerde tebigatyň inçelik bilen beýan edilişiniň şaýady bolýarys. Bu setirler birmahallar ýazda bellenişip geçilýän baýramçylyklarda aýdym edilip aýdylan bolsa gerek. Sahyryň ulanýan serişdeleriniň çäklidigine we az sanlydygyna garamazdan, bu bentlerde tebigat aýdyň we anyk şekillendirilipdir:

«Tumlyg kelib kapsady,
Kutlug ýaýyg tepsedi,
Karlaba ajuň ýapsady,
Et ýin uşup emrişur»².

(Sowuk gelip bar ýeri gaplap aldy,
Gyşyň bagtyýar ýaza gözi gitdi,
Gar ýagmağa başlap, ýer ýüzünü örtüdi,
Göwre sandyr-sandyrd edip, tikenekläp gidýär).

Şu aýdylanlardan çen tutup, şol döwürlerde oguz halkynyň durmuşy diňe ýörişlerden we toýlardan ybarat bolandyr öýtmek dogry bolmaz. Ýazgylarda **durmuşda özüni paýhasly alyp barmagy** öwredýän, her hili gowulyklary wasp edýän, bilim edinmäge ymtylmalydygyny nygtaýan şahyrana eserler hem uly orun tutýar. Mysal üçin, nakyllaryň birinde: «Kut bilgisi — bilik»³ (bilim — bagtlylygyň, üstünligiň alamaty) diýilýär. Gadymy döwrüň şahyry şeýle maslahat berýär:

«Algyl ögüt menden: ogul erdem tile,
Boýda ulug bilge bolup, bilgin ula»⁴.

(Maslahatyma gulak goý: ogul, bilim gözleginde gez,
Halkyň uly alymy bolup, öz bilimiňi ýaý!).

² Diwan, I, 100.

² Şol ýerde. I, 463.

³ Şol ýerde. I, 427.

⁴ Şol ýerde. I, 51.

Ýazgylarda **myhman kabul etmegiň** kada-kanunlaryna berk eýermelidigi, myhmanlardan hödür-keremini diňe ýaramaz adamyň gysganyp biljekdigi ýörite nygtalýar:

«Bardy eren kunuk körub, kutga sakar,
Kaldy ýawuz oýuk körub uýni ýykar»¹.

(Mert myhmany görüp, ony bagty saýar,
Namart ony myhman almajak bolup, öz öýüni ýykar).

Şu beýtdе gürrüni edilyän meseläniň XVIII asyr türkmen nusgawy şygryýetinde uly orun eýeländigini belläp geçmek gerek. Mysal üçin, Magtymgulynyň:

«Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär myhman ýoluksa» —

diýen setirlerinde gürrüni edýän beýdimizde öňe sürülýän pikir bolşy-bolşy diýen ýaly gaýtalanyp gelýär.

Şol döwrüň öwüt-ündew beriji şygryýetiniň ýedi bogunly setirlerden daşlaşyp, hatda biziň günlerimize çenli hem saklanyp galan on iki bogunly setirleri ulanyp başlandygyny hem bilip goýalyň.

Şeýlelik bilen, Kaşgarlynyň sözlüğine daýanyp, XI asyrda oguzlaryň ösen, baý we dürli görnüşli halk döredijiliginiň bolandygyny aýdyp bileris. Şundan çen tutup hem, baryp IX-X asyrlarda (bu döwrüň halk döredijiligi barada elimizde anyk maglumatlar ýok) häsiýeti boýunça şuň ýakyn bir edebi döredijiligiň bolandygyny aýtmak mümkin.

Kaşgarlynyň ýazgylaryny türkmenleriň döreden çeper eserleriniň bölekleri, gyýçaklary hasaplamak mümkin bolsa, olardan başga häsiýeti boýunça şol böleklere ýakyn bolan **tutuş** bir edebi ýadygärlik hem bagtymyza saklanyp galypdyr. Bu «Kitabi Dedem Korkud» («Gorkut atanyň kitaby») ady bilen belli bolan rowaýatlar tapgyrydyr. Gürrüni edýän rowaýatlarymyz Drezden kitaphanasynda saklanylýan ýeke-täk golýazmanyň üsti bilen gelip ýetipdir. Golýazmanyň XVI asyra degişlidigini çaklamak mümkin bolup, dilinden belli bolşuna görä, ol Azerbaýjanda göçürilipdir. Kätibiň kitabyň dilini öz gepleýän diline görä üýtgemelere sezewar etmegine garamazdan, onda, barybir, dürli türkmen şiwelerinde şu günlerde-de ulanylýan köp sanly sözler saklanyp galypdyr. Bu ýagdaý bolsa eseriň türkmenleriň arasynda dörändigini ap-aýdyň görkezýär. Rowaýatlar belli bir derejede üýtgedilipdir, emma olaryň XVI asyrda däl-de, X-XII asyrlardan giç bolmadyk bir döwürde ýazga geçirilendigi, aýry-aýry unsurlarynyň bolsa, belki, VI-VIII asyrlarda, hatda has gadymy döwürlerde peýda bolandygy göze dürtülip dur.

Kitap **boý** diýlip atlandyrylýan on iki dessandan ybarat. Dessanlaryň her birinde haýsydyr bir türkmen batyryndan, onuň görkezýän gahrymançylyklaryndan söz

¹ Diwan. I, 85.

açylýar, üstesine-de, onuň ömür ýoly adatyň çagalýgyndan başlap beýan edilýär. Dessanlary dana aýdyjynyň, bilgijiň we maslahatçynyň — Gorkut atanyň edebi keşbi birleşdirýär. Ol käte wakalara gönüden-göni gatnaşýar, käte bolsa rowaýatyň jemleýji böleginde peýda bolýar.

Gorkudy taryhy şahs hasaplamak mümkin däl diýseň hem boljak. Taryhçylaryň eserlerinde türkmenleriň bir taýpasynyň Gorkut diýen serdarynyň ady gabat gelýän hem bolsa, bu ýagdaý diňe bu adyň uly hormatdan peýdalanandygyna şaýatlyk edýär. Şeýlelikde, diňe onuň gadymy «hudaýlaryň» biri bolandygyny çaklaýmak galýar. Dürli-dürli ýerlerde, şol sanda Syrderýanyň kenarynda-da onuň mazarynyň bardygyny aýdýanlar bar. Rowaýatlarda musulmançylygyň alamatlary göze ilýän hem bolsa, olaryň ýüzleý häsiýete eýedigini we rowaýatlaryň oguzlaryň yslam dinini kabul etmeklerinden ozal ýüze çykandygy duýulýar. Rowaýatlarda öz beýanyň tapan durmuş, hanlara boýun egýän hem bolsalar, heniz ýer eýeleriniň hökümdarlygyna daýanýan jemgyýetçilik gurluşyndan habarsyz çarwalaryň durmuşydyr. Mysal üçin, çarwaçylyk edýän, şol bir wagtyň özünde-de güýçli urşujy hökmünde tanalýan Garaja çopanyň şahsyýeti şu ýagdaýdan habar berýär. Rowaýatlarda gürrüni edilýän zenanlar özlerini boldugyça erkin alyp barýarlar, öz ärleri bilen deň hatarda söweşlere gatnaşýarlar, harby oýunlar guralanda, erkekler bilen bäsleşýärler, Däli Domrulyň aýaly ýaly, öz ýakynlaryny halas etmegiň hatyrasyna gaýduwsyz gahrymançylyk görkezýärler. Kitapda meýdan äriňiň wepaly dosty bolan söweş atyna uly üns berilýär. Bamsy Beýrek ajaýyp sözler bilen özüniň wepaly atynyň tarypyny ýetirýär. Dana Gorkudyň aýdymyna ýanap çalýan saz guruly bolan kobuz eserde mydama hormat bilen ýatlanýlar. Rowaýatlaryň örän täsirli çeperçilik güýjüne eýedigini ýurdumyzda, şonuň ýaly-da, daşary ýurtlarda ýaşayan we gündogar edebiyatyndan gowy baş çykarýan alymlar tarapyndan doly derejede ykrar edildi.

Edil soňky döwürlerde döredilen dessanlarda bolşy ýaly, rowaýatlarda wakalar kyssa arkaly beýan edilip, joşgunly ýerlerde goşgy setirleri işe girizilýär. Şeýle-de bolsa, bu goşgy setirleriniň gurluşyny aýyl-saýyl etmegiň häzirikçe kyn düşändigini, çünki ýeke-täk golýazmanyň olary ynam bilen gutarnykly derejede tapawutlandyrmaga mümkinçilik bermeyändigini belläp geçmek gerek.

Gorkut ata bilen bagly rowaýatlar tapgyryny Kaşgarlynyň ýazgylary bilen doly derejede deňeşdirmek mümkin. Olaryň dilleriniň düýpli tapawutlara eýedigine we soňraky döwürlere degişlidigi göz-görtele bolup duran goşundylaryň gabat gelýändigine garamazdan, rowaýatlaryň umumy ruhy «Diwan lugat at-türk» kitabynyň ruhuna doly gabat gelýär. Çakymyza görä, Kaşgarlyny maglumat bilen üpjün eden oguzlar bu rowaýat tapgyryndan, üstesine-de, onuň has gadymy nusgasyndan habarly bolan bolmaly.

Gorkudyň rowaýatlarynyň gadymy oguz aýdyjylarynyň-ozanlarynyň döredijiliginiň miwesidigi şübhesizdir.

Şeýlelikde, ilkişadaky görnüşinde däl-de, kä ýerleri asyl nusga gabat gelýän, kä ýerlerinde bolsa köne jikme-jiklikler täzesi bilen çalşyrylan hem-de tutuş ýaly bolup görünýän bitewi bir eser wagtyň geçmegi bilen diňe az-owlak zyýan çeken asyl nusgadaky hakyky bölekleriň üstüni ýetirýär.

Elimizde türk alymy Muallim Rifatyň bu kitap barada ýazan uly göwrümlü işi¹ bar hem bolsa, onuň bilen baglanyşykly meseleleriň ählisiniň gutarnykly çözümlendigini aýtmak häzirlilikçe asla mümkin däl. SSSR Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş instituty tarapyndan eseriň asyl nusgasynyň özüniň drezden golýazmasynyň surata alnan nusgasy bilen deňeşdirilen ýazgysy, şonuň ýaly-da, rowaýatlaryň akademik W.W. Bartoldyň elinden çykan terjimesiniň doly neşiri çapa taýýarlanylady. Bu kitabyň neşir edilmegi uly ähmiýete eýe bolar, çünki W.W. Bartoldyň terjimesi alymyň özi dirikä dolulygyna halka ýetirilmändi we şol sebäpli-de okyjylar eseriň käbir baplary bilen ilkinji gezek tanyş bolar. Merhum taryhçynyň öz terjimesine ýazan sözbaşysy aýratyn gymmata eýedir. Kitabyň Stambulda we Bakuda neşir edilen nusgalaryndaky bilnip hem bilinmän goýberilen säwlikleri aradan aýyrýan bu neşiriň esasynda türkmen edebiýatynyň örän gymmatly ýadygärligi bolan bu kitabyň taryhy bilen bagly meseleleriň birnäçesini gaýtadan gözden geçirmek mümkin bolar. Hususan-da, Orta Aziýanyň halklarynyň epiki döredijiliginiň ähli taraplary baradaky maglumatlaryň örüsininiň örän giňemegi bu işi has hem aňsatlaşdyrar.

Türkmenleriň edebi durmuşy diňe halk döredijiligi bilen çäklenip oňaymandyr. Bu babatda örän özboluşly hyzmaty ýerine ýetirmek seljuklylara nesip edipdir. Gaznawylaryň elinden häkimiýeti gaňryp alan seljuklylar özlertiniň köşk edähetlerini döreden mahallary olaryň öňkülerden miras alan düzgünleriniň köpüsini bolşy-bolşy ýaly edip saklap galypdyrlar. Mysal üçin, köşgüň edebi dili hökmünde baryp sasanylar zamanýnda ýaşap geçen şahyrlar we ýazyjylar tarapyndan dolanyşyga girizilen we şol döwürde adatyça dari dili diýlip atlandyrylan ortaaziýa pars dili ulanylypdyr. Eýrany boýun egdiren seljuklylar özleri bilen bu dili hem alyp gelipdirler we öz şahyrlarynyň üsti bilen onuň örän giň çäklere ýaýramagyna hem-de **pehlewî** dilinden gözbaş alyp gaýdýan ýerli gepleşikleriň gysylyp çykarylmagyna ýardam beripdirler. Bu dili öwrenmekligiň seljuk begleriniň mydama borjy bolandygyny oý etmek mümkin. Seljuklylaryň taryhçysy Bundary Togrul begiň arap dilini bilmänligini we ol Bagdady paýtagt edinen halif bilen duşuşan mahaly weziri Abu Naip Muhammet ibn Mansur Kundurynyň terjimeçiniň wezipesini ýerine ýetirendigini belläp geçmegi zerur hasaplapdyr².

Seljuklylaryň pars (dari) dilini bilmändikleri barada bolsa bir habar hem bize gelip ýetmändir. Bu ýagdaýlaryň ählisi, elbetde, bu döwürde pars dilindäki, görnüşine görä, türkmen okyjylarynyň arasynda-da uly meşhurlykdan peýdalanan edebiýatyň güýçli derejede gülläp ösmegine ýardam beräýmelidi. Pars sözleriniň we parslara mahsus edebi ýordumlaryň türkmen halk döredijiligine hut şu döwürde aralaşyp başlan bolmagy mümkin. Şeýlelik bilen, bu edebiýatyň türkmen dilinde döredilmändigine garamazdan, türkmen halkynyň edebi durmuşynda bolup geçen özgerişliklere düşünmek üçin hökman ony hasaba almak gerek.

Bu döwrüň edebi durmuşynyň näderejede dolup-daşandygy Muhammet Awfy tarapyndan XIII asyryň başynda düzülen «Lübabül-Albab» atly tezkirede

¹ Tekstiň neşirine giriş. Stambul, 1915.

² Tahir Dawlet. Al-Saljuk. Kair, 1900, 13 s.

(almanahda) seljuklylar zamanynyň şahyrlary sanalyp geçilende, XII asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen **elli bir** şahyryň, şol asyryň ahyrynda ýaşap geçen **elli dört** şahyryň adynyň tutulmagyndan hem görünýär. Üstesine-de şol şahyrlaryň ýarysyndan azragynyň asly Horasandan, beýlekileriniň asly bolsa Mawerannahdan, Yrakdan we Gaznadan eken. Şu sanawa giren şahyrlaryň diňe käbirlerinden beýlekileriniň döredijiliginiň örän az öwrenilendigini açyk boýun almak gerek. Üstesine-de, olaryň diwanlarynyň golýazmalarynyň örän seýrek duş gelmegi hem bu işi kynlaşdyrýar. Bu ýerde gürrüni edilýän şahyrlaryň döredijiligine giňişleýin häsiýetlendirme bermegiň ýeri däl hem bolsa, olara mahsus käbir umumy alamatlary belläp geçmek gerekmi kä diýýäris. Gaznawylar zamanynyň şygryýeti üçin esas bolup, sasany şahyrlarynyň eserleri hyzmat eden bolsa, seljuklylaryň köşgünde döredilen şygryýet, öz gezeginde, gaznawy şahyrlarynyň döredijiliginden ugur alýar we onuň wekilleri gaznawy şygryýetiniň wekili meşhur Unsurudan üstün çykmaga çalşypdyrlar. Azraky Harawynyň aşakdaky setirleri¹ munuň aýdyň mysalydyr:

«Eger-de, Mahmydyň² bagtyna Unsurynyň könlünden
Jada meñzeş şol setirler joşup çykan bolsa, onda maňa,
Seniň belent mertebäňe laýyklykda, şahyrlaryň ähli etsem-petsemelerini
Bir mysaldan hem ýeňil bolup görner ýaly etmek ýaraşýar!»

Bu bäsleşikde üstün çykmak üçin, şol döwrüň talabyna görä, şahyranamany beýan ediş tärini çylşyrymlaşdyrmaga, çylşyrymly deňeşdirmeler, meñzetmeler, yşaratlar bilen şygryýetiň ýüküni ýetirmäge çalyşmalydy. Bu şygryýete düşünmegiň örän kyn bolmagy hut şu ýagdaý bilen bagly bolupdyr. Mysal üçin, Soltan Sanjaryň zamannda ýaşap geçen in görnükli şahyrlaryň biri Auhadaddin Enweriniň diwanyna düşündiriş ýazan kişi bu ýygnyndaky düşünmesi kyn setirleriň manysyny düşündirmek üçin iki ýüzden gowrak ylmy işden peýdalanmaga mejbur bolupdyr³. Köşk şygryýeti sholastiki ylmyň bir pudagyna öwrülipdir. Ylhamyň we hyýalbentligiň ornuny joşgunsyz pikirler eýeläpdir.

Şeýle-de bolsa, sholastiki şygryýet usulyndan ussatlyk bilen baş çykarmak bilen birlikde, dowam edip gelýän şahyranamany däbiň talaplaryna laýyklykda edebi ýordumlaryň daşyna çäk çeken dar çarçuwalary çym-pytrak edip, tutuş adamzady gyzyklandyraýjak meseleleri gozgamagy başaran belent mertebeli Nyzamynyň hem XII asyrda ýaşap geçendigini unutmaly däl. Seljukly şygryýetini dykgatly öwrenen mahalyň bu garşylyk görkeziş hereketiniň diňe Azerbaýjanyň çäginde ýüze çykmadygyna göz ýetirýärsiň. Elbetde, Horasandaky şertler bu ýerdäkiden tapawutlanýardy we bu garşylyk başga hili görnüşe eýe bolýarmalydy, emma şeýle bir garşylygyň bu ýerde-de ýüze çykandygy welin äşgärdir. Mysal üçin, XII asyrda ýaşap geçen horasanly şahyrlaryň ählisi diýen ýaly köşk şygryýetine gyýa göz bilen garapdyrlar. Olar bu şygryýetiň jemgyýetçilik ähmiýetiniň uly dældigine,

¹ Lubab. II, 103.

² Gürrüň Unsurynyň howandary soltan Mahnyt Gaznawy barada gidýär.

³ В.А. Жуковский. Али Аухадэддин Энвари.

aslyýetinde onuň gazaň etmegiň bir ýolundan başga zat dældigine barha we barha anyk göz ýetirmäge başlaýarlar. Häkim eýeleriniň özüni birneme äsgermezlik etmegine ýaňy-ýakynlara çenli, hernäme-de bolsa, göz ýummaga çalşan köşk şahyry indi öz düşen gününden irip başlaýar we muňa çydamagyň mümkin dældigine akyl ýetirýär. Mysal üçin, asly Merwden (Marydan) bolan şahyr Mahmyt Semaýy bu ýagdaýdan şikáyat edip, sesini şeýle gataldýar:

«Ez derd çeşidenu keşiden hari,
Jan juýad har demi zi ten bizari...
Eý kaş bimurdemi ki murden bihter,
Z-in zisteni be-sad hezaran hari!»

(Jepalar we kemsitmeler sebäpli,
Her demde jan teni terk etmegiň ýoluny gözleýär.
Ölup gitsem bolmaýarmy, çünki müňlerçe kemsitmelere çydanyňdan
Dünýäni terk edeniniň has gowudyr).¹

Ysmaýyl Baharyzynyň aşakdaky rubagysy hem muňa mysal bolup biler:

«Dilra çi dihem firib çendin be-sahun,
Çun kari mera ne ser pedidestu ne bun!
Der Sali now az refte giýasi mikun,
Sali na u sed hezari enduhi kehun!»

(Kalbymy şu derejede söz bilen gandyrnak nämäme derkar!
Bu işiň başlangyjy hem ahyry ýok ahyryn...
Täze ýylda ýagdaýyň neneşi boljagyny köne ýyldan çen tutup çak et,
Ýyl täze-de bolsa, ýüz müňlerçe gaýgy-gamyň şol öňkölige).²

Bu aýlawda girýän şahyrlaryň arasynda gazal we rubagy ýazmaga bolan meýliň has äşgär ýüze çykmagy olaryň köşk şygryýetinden we onuň esasy edebi görnüşi bolan kasydadan göwünleriniň geçmeginiň aýdyň alamatydyr. Awfy şol zamanda döredilip, daş görnüşi adaty gazallardan tapawutlanmaýan we ahyrky beýdinde tahallus (edebi lakam) duş gelýän gazallaryň onlarçasynyň biziň günlerimize gelip ýetmegine sebäp bolupdyr. Şahyrlaryň ählisi hem gazal bilen birlikde rubagy-da ýazyşyrlar we olar, köplenç, ýokary çeperçilige-de eýe bolupdyrlar. Kasyda bilen deňeşdireniňde, gazalyň, hususan-da, rubagynyň halka has ýakyn bolan edebi görnüşlerdigi göz-görtele bolup dur. Bu iki edebi görnüşiň sasanylar zamanynda doly diýen ýaly duş gelmezligi tötänleýin ýüze çykan ýagdaý bolmasa gerek. Aýratyn hem, rubagy edebi görnüşiniň köp ulanylmagy ünsüni özüne çekýär. Görnükli rubagyçylaryň biri bolan Omar Haýýamyň hut on birinji asyryň ahyrynda we on ikinji asyryň başynda döredijilik bilen meşgullanandygyny ýatlalyň. Bu

¹ Lubab. II, 147.

² Lubab. II, 148.

täsin şahyr barada örän köp ýazylandygyndan habarymyz bar. Şeýle-de bolsa, göwnümize häzire çenli ýeterlik derejede üns berilmedik ýaly bolup görünýän iki ýagdaýa ünsüňizi çekmek isleýäris. Birinjiden, Haýýamyň hemişe adatdan daşary bir hadysa hökmünde görkezilmäge çalşylyan döredijiligi tutuşlygyna, aslyýetinde, hut seljukly medeniýeti bilen ýakyndan baglanyşykly bolup, ony bu medeniýetiň özboluşly özeni hem hasaplap bolardy. Ikinjiden, onuň döredijiligi bilen türkmen nusgawy edebiýatynyň arasynda baglanyşyklaryň bardygy göze ilýär. Görnükli türkmen nusgawy şahyry Magtymgulynyň döredijiligi bilen ýeterlik derejede tanyş bolan her bir kişi bu şahyra mahsus bolan esasy liriki äheňiň, ýagny özboluşly ötgürligiň we gussanyň Haýýamyň ruhy ahwalatyna ýakyndygyny hökman aňşyýar. Muny geň görüp oturasy iş ýok. Haýýamyň türkmen taýpalarynyň Ýakyn Gündogarda agalyk eden eýýamynda ýüze çykan seljukly edebiýatynyň adaty wekilidigini göz önünde tutsaň, onda türkmenleriň arasynda onuň döredijiliginiň uzak wagtlaýan öz täsirini ýitirmezliliginiň sebäbi düşnükli bolar duruberer. Elbetde, Haýýamyň we Magtymgulyny durmuş meselelerine bolan garaýyşlary biribiriniňkä doly gapma-garşydyr. Bu başgaça bolup hem bilmejekdi. Olaryň ýaşan zamanlarynyň arasynda alty asyr ýatyr, daşlaryny gurşan durmuş şertleri bolsa düýbünden tapawutly. Bu iki şahyryň döredijiliginiň deňeşdirilip öwrenilmeginiň Magtymgulynyň orta asyrlarda ýaşap geçen Haýýamyň döredijiligi bilen gowy tanyş bolandygyny we köplenç ýagdaýda onuň şygrylarynda Haýýamyň pelsepesiniň tankyt edilýändigini, bu şygrylaryň orta asyr rubagýçysynyň XVIII asyryň şertlerinde türkmen halkyna uly zyýan berip biljek pikirleriniň önüni almak maksady bilen ýazylandygyny äýgär etjegini çak etmek mümkin.

Edebi ýadygärlikleriň henize çenli az öwrenilen ýene bir görnüşini hem belläp geçmek gerek. Ol Isgender, Abu Müslimiň gozgalaňy, Emir Hemzäniň gahrymançylyklary hakdaky halk kyssalarydyr. Olaryň köp bölegi hut seljuklar eýamynda döräp başlapdyr. Gahrymançylygyň tarypy ýetirilýän kyssa eserlerine mahsus esasy äheňiň saklanyp galmagy bilen birlikde belli halky ýörelgelere eýe bolmagy, halkyň içinden çykan gahrymanlaryň mertliginiň arkasyndan tagtyndan agdarylyan zalym hökümdaryň edebi keşbiniň döredilmegi, şäher garyplarynyň, kemsidiji ýagdaýda ýaşayandygyna garamazdan, aklyna, üşüginde we çalasyňlygyna daýanyp, hatda iň güýçli duşmanlaryň hem hötdesinden gelmegi başaryan wekili — çakgan aýýar hakyndaky uzyn beýanatlar — bularyň ählisi gürrüňini edýän kyssalarymyzyň häsiýetli alamatydyr. Bu kyssalar XX asyryň başlaryna çenli Orta Aziýada uly meşhurlykdan peýdalanylýardy. Olaryň öwrenilmegi we XVIII asyr türkmen kyssalaryna (alym türkmen dessanlaryny göz önünde tutýan bolmaly – O.Ç.) nähili dahyllarynyň bardygynyň kesgitlenmegi türkmen edebiýatynyň bu özboluşly görnüşiniň döreýiş taryhyny, gürrüňsiz, aýdyňlaşdyrýar. Çaklama häsiýetli bu pikirler, biziň pikirimizçe, bir zady, ýagny seljuklar zamanynyň pars dilli edebiýaty bilen türkmen dilinde döredilen türkmen edebiýatynyň arasynda hakyky baglanyşygyň bardygyny görkezýär we bu edebiýatyň çüňňur öwrenilmegi türkmen edebiýatynyň ösüş taryhyny hem aýdyňlaşdyryp bilerdi. Biz özümize şeýle bir sorag bermelidiris: seljukly jemgyýetiniň agalyk ediji gatlagy bu döwrüň pars dilindäki edebiýatynda

beýanyň tapan bähbitleri aran bolsa, onda bu döwürde halk köpçüligini emele getiren türkmenleriň durmuşy nähili bolduka? Bu jogap bermez ýaly sorag däl. Birinjiden, bu ýerde Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde beýanyň tapan gymmatlyklaryň ählisi doly derejede ýaşmagyny dowam etdiripdir. Şonuň bilen birlikde başga hili ýörelgeler hem göze ilmäge başlaýar. Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiligini we onuň esaslandyran edebi mekdebini şol ýörelgeleriň beýançysy hasaplap bolar. Hoja Ahmet Ýasawynyň edebi mirasynyň ýagdaýynyň onuň eserlerini haýsy dilde döredendigini **anyk** kesgitlemäge mümkinçilik bermeýän hem bolsa, barybir, onda oguz unsurlarynyň bardygy barada hiç hili şübhe ýokdur.¹ Hoja Ahmediniň döredijiligi bilen türkmen edebiýatynyň arasyndaky baglanyşyk onuň eserleriniň diline salgylanylmazdan hem ýüze çykarylyp bilner. Hoja Ahmediniň şygrylarynyň Magtymgulynyň döredijiligine örän uly täsir edendigini inkär etmek başartmasa gerek.² Magtymgylynyň döredijiliginde yslam dininiň esasy ýol-ýörelgeleri türkmenlere düşnükli şekilde beýan edilýär. Bu ýagdaý Hoja Ahmet Ýasawynyň şygrylarynda-da äşgär göze ilýär. Şeýlelik bilen, bu türkmen şahyrynyň-wagyzçysynyň döredijiligi türkmen edebiýatynyň bir ülşi bolmak bilen, şol üleş bolmasa, bu edebiýatyň üznüksiz taryhyny düzmek asla mümkin däl. Şeýlelik bilen, biz seljuklylar zamanyna, ýagny XI-XII asyrlara türkmen edebiýatynyň şondan soňraky ösüşi üçin düýpli esas hökmünde garap bolgakydygyny aýtsak, asla ýalňyşmarys. Şol zamanyň türkmen edebiýaty onuň soňraky ösüşinde güýçli derejede ýüze çykan unsurlaryň ählisiniň diýen ýaly tohumyny özünde saklaýardy.

4

Diýmek, seljuklylar zamany düýbünden täze bir edebiýatyň peýda bolmagy üçin ähli şertleri döredipdir. Emma XIII asyrdaky ýüze çykan aýyrganç heläkçilik — mongol çozuşy bu şertleriň kämilleşmeginiň önüne böwet bolupdyr. Köşk edebiýatynyň sesine suw sepilipdir, onuň jümmüşinde kemala gelmäge başlan halk edebiýaty mongollar tarapyndan talaňçylyga sezewar edilen welaýatlarda öz soňky sözüni aýtmaga ýetmişmandir. Şol bir wagtyň özünde, mongol çozuşy bu babatda türki halklaryň edebiýaty üçin oňaly şertleri hem döredipdir. Mongollaryň çozuşyna çenli, ýagny X-XIII asyrlarda pars dili Ýakyn Gündogaryň halklarynyň köpüsiniň esasy edebi dili hasap edilen bolsa, mongollaryň bu ýerlerde peýda bolmagy bilen dürli türki dilleriň eýeleýän orny örän ýokarlanypdyr. Mongollar gelmezinden öň türki diller esasan halk döredijiliginiň beýan ediş serişdesi bolan bolsa, XIV asyrdaky olaryň «belent mertebeli» edebiýat üçin hem ýaramlydygy bütin aýdyňlygy bilen äşgär bolýar. Haýsydyr bir Aly tarapyndan XIII asyrdaky ýazylan «Kyssaýy-Ýusup» atly şahyranas eserinde Ahmet Ýasawynyň başyny başlan işiniň özboluşly dowam etdirilişini görýäris. Ony döreden şahyryň ömür ýoly barada bilýän zadymyz ýok. Bu poema soňky döwürlerde Wolga derýasynyň orta we aşak akymalaryna ýanaşýan topraklarda giňden ýaýran hem bolsa, onuň oguz dilinde

¹ Köprülizade. Türk edebiyatyda ilk mutesewwifler, 160-3 s; «Туркмения», 1, 136.

² Şol ýerde.

ýazylandygy göz-görtele bolup dur. Şonuň üçin hem ony ýáýdanman türkmen edebiyatyna degişli etmek mümkin.¹ Ol hem Hoja Ahmediniň eserleri ýaly dörtlemäniň halky görnüşinden we bogun ölçeginden peýdalanylyp ýazylypdyr. Mazmunyndan — Yusup alayhyssalam barada Kuranda áydylanlaryň özboluşly beýanyndan çen tutup, ony dini häsiýetli öwüt beriji eser hasaplap bolar. Şahyryň bu mowzuga ýzlenmeginiň sebäbi öz-özünden düşnüklidir. Eser Ýusubyň öz başyndan inen ähli bela-beterlere garamazdan, umytdan düşmändigini, durnuklylyk görkezendigini, şonuň netijesinde-de ahyrsoňunda uly hormata we bagta mynasyp bolandygy hakdaky pikirini daşynda aýlanýar. Betbagtçylykdan doly ýyllarda bu poema häli-şindi ýüze çykyp duran heläkçilikler sebäpli umydyňy ýitirmek derejesine baryp ýeten örän köp sanly okyjylaryň derdini ýeňledip biljekdi. Şu aýratynlygyny hem göz önünde tutmak bilen, barybir, poemany belli bir derejede dünýewi edebiyata geçiş hasaplamak hem mümkin. Onda öwüt-ündew açyk wagyz görnüşinde däl-de, çeper edebi keşpleriniň üsti bilen berilýär. Ol yzygiderli ýorduma eýedir we Zylyha, ýagny Pentefriniň aýaly bilen baglanyşykly meşhur wakanyň beýanynyň arkasyndan onda adaty söýgä uly we düýpli orun berilmegi has hem möhümdir.

XIV asyrdan özboluşly we täsin ykbally şahyr kazy Burhaneddin Siwasly (1344-1397) türkmen edebiyatyna örän möhüm goşant goşýar. Onuň ata-babalary salyr taýpasyna degişli bolup, Horezmda ýaşaýar ekenler. Türkmen taýpalarynyň uzakdaky ýerlere göç eden döwürleriniň birinde şolardan Muhammet ibn Resul ibn Sewinç atly biri Kiçi Aziýadaky Kastamuny diýen ýere göçüp barýar. Onuň oglu Hüsameddin Hüseyin ata-babalarynyň meşgullanyp gelen harby kärinden ýüz öwrüp, ömrünü hukuk bilen bagly ylymlara bagyşlap, Kaýsary welaýatynyň kazysy diýen hormatly wezipä eýe bolmagy başarypdyr. Onuň nesilleri ylym bilen meşgullanmaklaryny dowam etdiripdirler. Olaryň ählisi ylymyň haýsy hem bolsa bir pudagynda uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Onuň çowlugy Hüseyin Burhaneddin Ahmede² öz alym ata-babalaryndan hem has meşhur bolmak nesip edipdir. Ol dört ýaşynda okuw okamaga başlap, on iki ýaşynda ýetende arap grammatikasyny örän gowy bilmegi bilen iliniň diline düşüpdür. Soňraky ýyllarda bolsa ol suhangöýlük sungatynyň nazaryýeti (ritorika), stilistika, şygyr ölçegleri, geometriýa, matematika, pelesepe boýunça görnükli alym bolup ýetişipdir, arap we pars nusgawy şahyrlarynyň in gowy eserlerini öwrenipdir. Tiz wagtdan ol in bir meşhur mugallymlaryň birine öwürlipdir we çar tarapdan gelýän talyplar onuň huzurynda ýygnanmaga başlapdyrlar. Şol bir wagtyň özünde-de ol damarlarynda söweşeň ata-babalaryndan miras galan ganyň at salýandygyny duýýardy we bu ýagdaý bar wagtyny hüjre ylymlaryna sarp etmäge päsgel berýärdi. Ol harby hünäri hem öwrenip, tiz wagtdan bu ugur boýunça-da uly üstünliklere eýe bolupdyr hem-de ýaraglaryň ähli görnüşinden peýdalanmagy öwrenipdir. Heniz ýigrimi ýaşyndaka ol Kaýsary welaýatynyň kazysy wezipesine saýlanypdyr we öz ýöredýän akylly-

¹ Poema Kazan şäherinde birnäçe gezek neşir edilipdir. Şolaryň biri 1891-nji ýyla degişli. Tankydy neşiri: C. Broskelmann. Ali's Qissa'I jusuf. Berlin, 1916.

² Şahyryň öz kätibi Azizibi Ardeşir Astrabady tarapyndan ýazylyp, «Bezmu-rezm» («Meýlis we söweş») diýlip atlandyrylan terjimehaly biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Bu eser 1928-nji ýylda Stambulda neşir edilipdir. Bu maglumatlary şol kitapdan aldyk.

başly syýasatynyň arkasyndan halk köpçüliginiň gyzgyn söýgüsine mynasyp bolupdyr. 1378-nji ýylda ol Siwasyň hökümdarynyň wezirligine belenilipdir. Bu hökümdaryň aradan çykmagy bilen welaýatda bulagaýlyklar başlanyp, 1381-nji ýylyň başynda Siwasyň abraýly adamlary Burhaneddini hökümdar diýip yglan etmäge mejbur bolupdyrlar. Onuň şondan soňky ömri Siwasy ele geçirmäge synanyşýan daşky duşmanlara garşy dyngysyz göreş alyp barmak bilen geçipdir. Akgoýunly neberesiniň baştutany Gara Osman bilen aralarynda 1397-nji ýylda bolup geçen söweşde ol wepat bolupdyr.

Burhaneddinden arap grammatikasy we kanunlary öwreniş ylmy boýunça ýazylan ylmy işleriň ençemesi miras galypdyr. Emma bizi esasan bu işler däl-de, liriki şygrylaryň uly göwrümlü diwany gyzyklandyrýar. Bu diwan biziň günlerimize onuň ýeke-täk golýazmasy arkaly gelip ýeten hem bolsa, golýazmanyň heniz ol dirikä we görnüşine görä, şahyryň şahsy kitaphanasy üçin göçürilmegi gymmatyny has hem artdyrýar.

Bu ýygyndynyň esasy bölegini liriki gazallar eýeleýär. Başgaça edip aýtsak, Burhaneddin, oň hem belläp geçişimiz ýaly, seljuklylar zamanýnda durnuklaşyp ugran däbi dowam etdirýär. Emma seljukly şahyrlary pars edebi dilinden peýdalanan bolsalar, Burhaneddin, olardan tapwutlylykda, ilkinjileriň biri bolup, gazallaryny öz ene dilinde ýazýar. Onuň diwanynyň ähmiýeti örän uludyr, çünki biz onda pars şygryýetine mahsus ajaýyp tärleriň ählisiniň türkmen şygryýetinde ulanylyşynyň şaýady bolýarys. Burhaneddin gazallaryň ýany bilen rubagylar hem ýazypdyr. Şol bir wagtyň özünde-de, onuň bu nusgawy şygyr görnüşleri bilen bir hatarda edebiyata Orta Aziýanyň halk dörejiligine mahsus bolan týug görnüşini girizmeginiň ähmiýeti has hem uludyr. Dört setirli bentlerden ybarat bu şygyr görnüşinde rifma bolup omonimler — ýazylyşy meňzeş, emma dürli many aňladýan sözler hyzmat edýär. Burhaneddin söýgi lirikasynyň adaty mowzuklary boýunça mylaýym äheňli we hyjuwly gazallary döretmegiň hötdesinden gelipdir. Şonuň ýaly-da, öz halkynyň hakyky ogly hökmünde ruhbelentlik, batyrlyk, öz halkyň bähbitlerine jan-teniň bilen wepaly bolmak ýaly häsiýetleri taryp etmek bilen gahrymançylyk häsiýetli şygrylary-da döredipdir:

«Erenler er ýolunda er tek gerek,
Meýdanda erkek kişi ner tek gerek.
Ýahşi, ýaman, gaty ýumşak olsa, hoş,
«Serweren»¹ diýen kişi erkek gerek!».

Burhaneddiniň şygryýetiniň öwrenilmeginiň türkmen edebiyatynyň taryhy üçin uly ähmiýete eýe bolar. Gynansak hem, häzirlilikçe onuň diwanyna girýän eserleriň diňe az sanlysy çap edildi. Belli rus türkşynasy P.M. Melioranskiniň onuň döredijiligi baradaky işinde örän gymmatly maglumatlar duş gelýän hem bolsa, bu diwanyň Londondaky Britan muzeýinde saklanylýan ýeke-täk golýazmasyndaky şygrylaryň dolulygyna neşir edilmeginiň belli bir gymmaty bolmazdy.

¹ Serweren — «Men serdar» diýmegi aňladýar.

Onuň ýaşy boýunça özünden kiçi döwürdeşi Seýit Ymadeddin Nesiminiň döredijiligi hem öwrenilmäge mätäç. Şahyr özboluşly **hurufi** pyrkasyna degişli bolup, bu pyrkanyň wekilleri adamyň ylahy gelip çykyşynyň bardygyna, hudaýa akyl ýetirmegiň diňe adama akyl ýetirmek arkaly amala aşyrylyp bilinjekdigine ynanydyrlar. Adamy bar zadyň merkezinde goýýan we bar zatdan öňürti adamyň mertebesine hormat goýmagy talap edýän bu taglymat agalyk ediji toparlarda gahar-gazabyň peýda bolmagyna sebäp bolupdyr we Nesimi 1417-nji ýylda Halap şäherinde jezalandyrylyp öldürilipdir. Nesiminiň iki diwany gelip ýetipdir. Olaryň biri şahyryň pars dilindäki, beýlekisi, has gyzykly bolsa azerbaýjan diline ýakyn bir dilde ýazylan eserlerini öz içine alypdyr. Käbir alymlar Nesiminiň gelip çykyşy boýunça türkmenigini aýdýrlar.¹ Onuň gelip çykyşy bilen bagly meseläni diňe eserleriniň tankydy neşirleri we hurufylyk barada Stambulyň kitaphanalaryndaky köp sanly kitaplar bilen tanyş bolanymyzdan soňra çözüp bileris. Muňa garamazdan, eýýäm häzirki döwürde-de Nesiminiň döredijiligini öwrenmegiň türkmen edebiyaty üçin uly ähmiýetiniň bardygynyň şübhesizdigini belläp geçmek mümkin, çünki türkmen nusgawy şahyrlarynyň oňa aýratyn üns bermekleri ýöne ýere bolmaly däl. Durdy şahyr bilen şahyrana aýdyşygynda görnükli türkmen şahyry Magtymguly öz bäsdeşine Nesimi bilen baglanyşykly sorag bilen ýüzlenýär.² Andalyp lakamy bilen meşhurlyk gazanan şahyr Muhammet Garyp hurufizmiň bu wekiline tutuş bir poema bagyşlapdyr. Nesiminiň ägirt uly ähmiýeti onuň eýýäm şol döwürde XII-XIII asyrlaryň ýönekeý ruhy şygryýetine pars söpuçylyk şygryýetiniň bütin inçeliklerini miras alan çylşyrymly pelsepewi şygryýeti garşy goýanlygyndan we Magtymgulynyň hem onuň döwürdeşleriniň döredijiligi üçin esas taýýarlanlygyndan ybaratdyr.

Galyberde-de, türkmen halkynyň Horezm bilen ýakyndan bagly bolandygyny hasaba almak bilen, bu sebitiň şahyrlarynyň döredijiligini, ilkinji nobatda-da şahyr Horezmi tarapyndan XIV asyryň ikinji ýarymynyň başynda ýazylan «Muhabbetnama» atly meşhur poemany hem gözden salmak bolmaz. On bir sany söýgi aýdymyndan (olaryň üçüsi pars dilinde ýazylan) ybarat bu poemanyň diliniň, esasan, köne özbek diline ýakyndygyny ykrar etmäge mejbur hem bolsak, onda käbir oguz unsurlaryna hem duş gelnip, onuň türkmen edebiyatyna, aýratyn hem halk dessanlaryndaky liriki şygrylara öz täsirini ýetiren bolmagynyň mümkindigi hakydaky pikiri inkär edip bolmaz.

5

Biz ýokarda XIV asyryň ikinji ýarymyndaky türkmen edebi durmuşynyň, esasan, häzirki Türkmenistanyň çäginde daşarda dowam edendiginiň şaýady bolduk. Bu ýagdaý ep-esli derejede mongol çozuşynyň Horasana aýratyn uly zyýan ýetirenligi we onuň alan ýaralaryndan diňe uly kynçylyklary başdan geçireninden soň saplananlygy bilen baglanyşyklydyr. Teýmirleňiň ýörişleri hem bu welaýata az zyýan ýetirmändir. Diňe Şahruh (1405-1447) tagta çykanyndan soňra durmuş öňki

¹ F. Babingeriň «Yslam ensiklopediýasyndaky» makalasyna seret. III, 974.

² Magtymguly. Görkezilen edebiyat, 207 s.

döwürler bilen deňşdireniňde rahatlan ýaly edipdir we nähilidir bir döredijilik işi bilen meşgullanmaga mümkinçilik dörapdir. Emma bu hökümdar aradan çykanyndan soň, türkmenleriň ýaşaýan etraplary Teýmirleňiň begleriniň arasynda ýüze çykan oňsuzlyk sebäpli alnyp barlan göreşleriň mekanyna öwürlipdir.

Hyratda täsirli medeni merkeziň peýda bolmagy, elbetde, Horasanyň XV asyrdaky edebi durmuşynda iň uly waka bolupdyr. Bu merkeziň kalby we esasy hereketlendiriji güýji meşhur şahyr hem akyldar Alyşir Nowaýy (1441-1501) bolupdyr.

Nowaýynyň döredijiligi Orta Aziýanyň halklarynyň edebiyatynyň taryhynda özboluşly bir öwürlişik nokadydyr. Nowaýy edebiyat äleminde peýda bolýança, pars edebi dilini beýleki dillerden üstün hasaplamak, kämillikde pars şygryýeti bilen bäsleşmegiň mümkin däldigini aýtmak mümkin bolan bolsa, Nowaýynazaryýet taýyndan hem, iş ýüzünde-de türki edebi diliň pars edebi dilinden garyp bolmagy beýle-de dursun, eýsem, özüniň baý we çeyýe bolmagynyň arkasyndan köp babatda ondan üstündigini hem subut etmegi başardy.

Nowaýy ölmez-ýitmez eserlerini öz ene dilinde döredipdir. Emma olary diňe bir öz halky üçin niýetlemän, olaryň has giň çäklerde ýaýramagynyň aladasyny edipdir. Bu barada ol şeýle diýýär:

«Agar bir kawm, ger ýüz, ýoksa mündür,
Muaýýan türk ulusy hut meniňdir.
Olup men tahty fermanimga asan,
Çerik çekmeý Hytaýdan tä Horasan.
Horasan diýme! Kim Şirwanu Tebriz
Ki kylmyş naýy kilkim şeker-rez.
Köňül bermiş sözüme tükü jan hem,
Ne ýelguz türk, belki, türkmen hem.

(Bir kowumdan, ýüz ýa-da mün kowumdan ybarat bolsa-da,
Türk ulusy meniň özümiňki ahyryn.
Goşun çekmezden, Hytaýdan Horasana çenli aralygy
Aňsatlyk bilen özüme boýun egdirdim.
Horasan nämemiş! Şirwandyr Töwrize hem
Şekerçiňrikden ýasalan galamym gant baryny seçdi.
Türkiler meniň sözüme köňül berdiler'
Diňe bir türkiler däl, belki, türkmenler hem).¹

Görşünüz ýaly, Nowaýy Kaşgardan başlap, Günorta Azerbaýjany hem öz içine almak bilen Zakawkazýä (Kawkazyň Uly Kawkaz dagynyň Esasy gerşinden günortada ýerleşýän bölegi) çenli aralykda ýaşaýan halklaryň birnäçesiniň kalbynda öz şygryýetiniň ýer edendigini aýdýar. Onuň bu pikiriniň **öz ýaşan zamany** babatda näderejede dogudygy barada bize häzir bir zat diýmek çetin bolup görünýär. Soňraky asyrlaryň welin, bu sözleriň dogrudygyny doly derejede subut

¹ Новайы. Хамса, Дашкент, 1940, 200 с.

edendigi şübhesizdir. Mysal üçin, irki azerbaýjan şahyrlarynyň beren gürrüňlerinden baryp ýigriminji asyryň başynda Azerbaýjanda köp sanly ýygnanyşyklar bolup geçip, şol ýygnanyşyklara gatnaşyjylar tarapyndan Nowaýynyň liriki we epiki eserleriniň okalandygyny we olara düşündiriliş berlendigini bilýäris. Türkmen halky barada-da şony aýtmak mümkin. Azady, Magtymguly, Şabende, Mollanepes, Kemine ýaly türkmen nusgawy şahyrlarynyň diňe bir Nowaýynyň döredijiligi bilen tanyş bolmak bilen çäklenmän, ony çuňňur öwrenendikleri, onuň ýoluny özleriçe dowam etdirmäge çalşandyklary şübhesizdir. Nowaýynyň saýlanan eserleri türkmen mekdebinede hem okadylypdyr. Hatda käbir türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserleriniň dilinde hem Nowaýynyň ýetiren täsiri duýulýar.

Onuň eserleri az sanly türkmen ylym adamlarynyň paýy bolup galybermändir. Nowaýynyň lirikasy halk bagşylarynyň döredijiligine aralaşyp, olaryň aýdýan aýdymlyry arkaly giň halk köpçüliginiň arasynda giňden ýaýrapdyr we halk döredijiliginiň üstüni ýetiripdir. Halk köpçüligi bu uly şahyryň ömür ýoly baradaky hakyky maglumatlardan habarly bolmadyk bolmaly. Esasan, onuň teýmirilerden bolan hökümdar bilen nähilidir bir gatnaşykda bolan Soltan Hüseyiniň döwürdeşidigini bilipdirler. Şeýlelik bilen, halk öz hyýalyňa bat berip, Nowaýynyň ömür ýoluny özüçe beýan edýär oturyberýär. Hakyky bolup geçen wakalar bu beýanda ertekiçilik äheňleri bilen utgaşyp gidýär. Soltan Hüseyin ertekilerdäki zalym, gazaply, şol bir wagtyň özünde-de, sadalaç patyşa öwrülýär. Onuň kömekçileri hem özünden enaýy däl. Nowaýy bolsa halkyň içinden çykan, agyr we kyn şertlerde ýaşamak bilen, öz zehinini, pähim-paýhasyny giň halk köpçüliginiň bähbitlerini goramaga hyzmat etdirýän adam hökmünde çykyş edýär. Ol soltan bilen häli-şindi kejeleşmeli bolýar we özüniň pähim-paýhasyna daýanyp, hemişe ony oýnamagy başarýar hem-de öz maksatlaryna ýetmegi başarýar.¹ Türkmen halkynyň esasy köplüginin Nowaýynyň syýasy we döredijilik işiniň umumy ugruna, onuň hakykatdan hem sada adamlaryň bähbitlerini yhlas bilen gorandygyna düşünmegi ünsüni özüne çekýär...

Şonuň üçin hem türkmen edebiýatynyň taryhçylary onuň döredijiligini dykgatly öwrenmelidirler, çünki şol döredijiligi hasyl edýän eserler bilen düýpli tanyşmazdan, türkmen nusgawy edebiýatynyň ähli baýlygyny bolmalysy ýaly edip çuňňur derňemek mümkin däldir.

Ruhy edebiýatyň baryp Hoja Ahmet we Aly tarapyndan düýbi tutulan däpleriniň XV asyrdaky ýaşap geçen Wepaýaynyň 1467-nji ýylda döreden «Rownakyl-Yslam» («Yslam nury») atly poemasynda dowam etdirilendigini görýäris. Bu eseriň köp sanly golýazmalaynyň bolandygyna we XIX asyrdaky hatda neşir hem edilendigine garamazdan, ol häzirkiki döwre çenli hem ýeterlik derejede öwrenilmän gelýär. Bu «nesihatlar kitaby» yslam dininiň esaslaryny halka düşnükli dilde beýan etmek bilen birlikde, ahlak, maşgala gurmak we adamlaryň özara gatnaşyklary bilen bagly meseleleri hem gozgaýar. Şunuň ýaly mazmuna eýe bolan eseriň çeperçilik ähmiýetiniň uly bolmajakdygy öz-özünden düşnüklidir. Şuňa meňzeş eserlerde goşgynyň görnüşi çeperçilik maksatlary göz önünde tutulyp däl-de, onuň ýat

¹ Seret: Мыралы ве Солтансөйүн. Ашгабат, 1941.

tutulmaga niýetlenilendiginden ugur alnyp saýlanylyp alynýar, çünki kyssa garanda goşgy setirlerini ýat tutmak aňsat bolýar. Barybir, bu kitabyň jemgyýetçilik ähmiýeti örän uly bolupdyr. Ony geljekde öwrenjek alym henize çenli aýdyňladylmadyk şu soragyň jogabyny gözlemeli bolar: kitapda beýan edilýän kadalar diňe türkmen edebiýatyna mahsus äheňlere näderejede ýugruldyka, ýagny ol baryp seljuklylar zamanynda dörän däplere näderejede wepaly bolup galyppydyka?

6

Teýmiriler neberesiniň taryhyň sahnasyndan düşen zamanyndan soňky asyrlar Orta Aziýanyň durmuşynda iň bir agyr eýýamlaryň biri boldy. Sefewileriň elindäki Eýranyň, osmanlylaryň elindäki Türkiýäniň, Orta Aziýadaky hanlyklaryň arasynda tükeniksiz bir göreş başlanýar. Türkmen taýpalary şu döwletleriň ählisiniň çäginde, esasan hem, olaryň özara serhetleşän böleklerinde ýaşaýar. Türkmenleriň söweş edermenligi biri-biri bilen göreş alyp barýan garşydaş taraplara örän gowy mälimdi. Sefewiler döwletini esaslandyran, Hataýy lakamyny ulanmak bilen öz ene dilinde ymam Alyny taryp edip, çeperçilik derejesi beýle bir pes bolmadyk şygrylary ýazan Ýsmaýyl şanyň (1486-1524) gelip çykyşy boýunça türkmenligini we onuň hut türkmen taýpalaryna daýanadygyny unutmalyň. Eýranda onuň öňüsyraýynda hökümdarlyk eden gajarlaryň damarynda hem türkmen gany at salýardy. Olaryň ählisiniň türkmenleri öz tarapyna çekmäge çalyşmaklarynyň, olary garşydaşlaryny çym-pytrak etmek üçin ulanjak bolmaklarynyň sebäbiniň şu ýagdaý bilen baglydygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Duşmanlar türkmen esgerlerinde baý harby olja eýe bolmak ymydyny oýarmakdan, hanlary gönüden-göni satyn almakdan başlap, zorluk ulanmaga, tutuş obalary ýok etmäge çenli ähli serişdelerden peýdalanyrdylar. Halkyň öz arasynda agzalalyk döretmek, bir taýpa birleşigini beýleki taýpa birleşiginiň üstüne küşgürmek syýasaty ulanylypdyr. Türkmenleriň üstünw ýwuz howp abanypdyr. Şol wagt ahlak esaslarynyň köküne palta urlan bolsa, dmanlar gadymy däpleri ýok etmegi başaran bolsadylar, onda halkyň doly gul bolmakdan we kem-kemden ýitip gitmekden başga çäresi galmazdy.

Türkmen halkynyň päk ýürekli wekilleri şeýle bir howpuň abanyanyndan habarlydylar. Olaryň ähli tagallasy köne däpler bilen bagly iň gowy zatlary saklap galmaga, erkinlige bolan söýgi duýgusyny goramaga gönükdirilendi. Bu tagallalar şahyrana döredijilikde, ilkinji nobatda-da, halk döredijiliginde öz beýanyny tapdy. Türkmen halk döredijiliginiň iň bir özboluşly eseri — ägirt uly «Gör-(Kör)ogly» gahrymançylyk epopeýasynyň hut XVI-XVII asyrlaryň dowamynda kemala gelendigini çaklamak mümkin. Bu rowaýatyň taryhy örän çylşyrymly we oňa doly akyl ýetirmek häzirikçe mümkin däl. Onuň aýry-aýry unsurlarynyň iň bir gadymy döwürler bilen baglanyşyklydygy şübhesizdir. Mysal üçin, keramatly Gyratyň we Düratyň Bemsî Beýrek hakyndaky «Gorkut atanyň kitabynyň» düzümine girýän rowaýatdan belli bolan Aýgyrat we Dürat bilen baglanyşykly bolaýmaklary hem

ahmal.¹ Dessanda has gadymy gatlaklaryň hem bar bolaýmagy we batyryň hem-de onuň ýanyndan aýrylmaýan ýoldaşy — atyň edebi keşpleriniň sak rowýatlaryndaky Rüstenden ýa-da VI-VIII asyrlaryň türki eposlarynda hereket edýän urşujylardan gözbaş alyp gaýdýan bolmagy-da juda mümkindir.

Görogly hakdaky rowaýat dürli türki halklaryň arasynda örän giňden ýaýrapdyr. Kiçi Aziýada ýaşaýan türkler, azerbaýjanlar, türkmenler we özbekler ondan habarly. Bu rowaýat başda nirede döredikä? Göroglynyň edebi keşbiniň aňyrsynda taryhy şahs barmyka ý-da ol halk ozanlarynyň hyýalynyň tapan zadymyka? Bu soraglar örän çylşyrymly bolup, olara gutarnykly we ynandyryjy jogap bermekden örän irmikä diýýäris. Şunuň ýaly bir barlag alyp barmak üçin, ilkinji nobatda, rowaýatyň ähli görnüşleriniň neşirleriniň ýa-da in bolmanda, dogry ýazgylarynyň elýeterli bolmagy hökman bolardy. Häzirki döwürde rowaýatyň türkmenleriň arasynda ýörgünli bolan baş görnüşiniň ýazgysyna eýedigimizi, onuň azerbaýjanlylaryň arasynda meşhur bolan görnüşleriniň elimizde bardygyny hem boýnumyza almagymyz gerek. Muňa garamazdan, rowaýatlaryň görnüşleriniň ählisini ele salmakdan heniz örän daşdygymyzy bir ýagdaý aýdyň görkezýär. Mälim bolşy ýaly, özbek bagşylary Görogly hakdaky rowaýatlar tapgyryny kyrk dessana bölüp aýdýarlar. Şol desanlaryň otuz dokusynyň ady eýýäm anyklanyldy. Şunça dessandan otuzysynyň ýazgy edilendigine garamazdan, olaryň diňe sähelçe bölegi çap edildi. Üstesine-de, olar giň okyjylar köpçüligine niýetleneni üçin gysgaltmalara we üýtgetmelere sezewar edilipdir. Bu ägirt uly işe dolulygyna diňe birnäçe respublikanyň birleşen güýçlerine daýanyp amal edip boljagy göz-görteledir.

Özbek bagşylary, hiç hili ýaýdanmazdan, hemişe Göroglynyň türkmenligini aýdýarlar. Mysal üçin, Ergan Jumanbülbulogly Rõwşen hakdaky dessana² şu zözler bilen başlaýar: «Burungi utkan zamanda, eli-ýuti omonda, uzi kibra tomonda, Buhorodan tumanda, **Taka-Ýowmut** degan-da, Ýowmut elida, Çambiýaning elida, Guruli bek dawrini surib utadi». (Ötüp-geçen zamanda, aman bir mekanda, kybla tarapda, Buhara tümeninde, ýomut taýpasynyň arasynda, teke-ýmut atlandyrylýan, Çambiliň eteklerinde Görogly beg döwrän sürüp ötüpdür). Rowaýatyň özbek bagşylary tarapyndan ýerine ýetirilýän beýleki görnüşlerinde hem Göroglynyň hut şol taýpa degişlidigi barada hál-şindi ýatladylyp durulýar. Bagşylaryň aglaba böleginiň Göroglyny hemişe türkmen halkynyň wekili hasaplandyklaryny aýtmak mümkin. Şondan çen tutup, rowaýatyň özeniniň türkmenleriň arasynda ýüze çykandygyny aýtsak, ýalňyşmasak gerek. Muňa garamazdan, rowaýatyň görnüşleriniň ählisiniň haýsydyr bir ýeke-täk «Asyl Göroglydan» gözbaş alyp gaýdandygyny aýdyp bolmazmyka diýýäris. Rowaýatyň esasy unsurlary her bir halkyň arasynda öbaşdak işlenen hem-de hut şol halkyň halk döredijiligine mahsus äheňler bilen üstleriniň ýetirilen bolmagy-da mümkindir. Bu pikir dogry bolsa, onda özbek bagşysy Göroglynyň tekelerdendigini aýtmak bilen birlikde, barybir, ony öz gahrymany hasaplap biler, çünki onuň edebi keşbini öz pikirlenişine laýyk gelýän şekilde döredýär.

¹ Seret: Азербайджан эдэбияты ториhi. 1943, I, 248.

² Равшан. Ташкент. 1911, 27 s.

Galyberse-de, bu halklaryň öz aralarynda işjeň gatnaşyk saklandyklaryny we bagşynyň çagyrylan ýerinden irinmändigini hem unutmaly däl. Şunuň ýaly şertlerde äheňleriň tutuş toparlary bir halkdan beýleki halka örän aňsatlyk bilen geçip biljekdi.

Rowaýatyň başda nirede dörändigini baradaky meseläniň çözülişiniň ýagdaýy neneňsi bolanlygynda-da, bir zat şübhesizdir — onuň türkmen halkynyň durmuşyndaky orny örän ýokary. Türkmen Göroglysynyň gündogar ertekilerindäki merhemetli patyşalara meňzeýän ýeri ýok. Ol daşyny gurşap duran zorluklardan we ýalançylykdan doly dünýäniň garşysyna baş göterýär, wepaly egindeşlerini daşyna toplaýar we ätibarly Çandybili özüne mekan edinýär. Şeýle-de bolsa, ol dagdaky bu höwürtgesinde ömrüni keýpi-sapada geçirmäge meýilli däl. Daş-töwereginde joş urýan durmuş onuň ýiti nazaryndan sypmaýar we özüni gereklänlerinde, gaýra goýman, zuluma duçar bolana we kemsidilene kömege howlukýar.

Göroglyda türkmenleriň in gowy görýän häsiýetleri jemlenipdir: ol gorkyny-ürkini bilenok, söweşmäge ökde, beren sözüni mukaddes hasplaýar, gadymy däplere, ilkinji nobatda bolsa, myhmansöýerlik däbine wepaly. Şeýle bolmak bilen birlikde, ol hyýaly bir şahs bolman, jany, teni syzlaýan, durmuşy, toý-tomaşany, ýiti deňişmäni söýýän, hoşgöwün we güler ýüzli hakyky adam hökmünde orta çykýar. Türkmen halkynyň Göroglynyň üsti bilen göwnüniň küýsän gahrymanynyň — özüne ezyet bermek isleýän içki we daşky duşmanlardan aryny alyp berýän, öz tarapyny çalýan gahrymanyň edebi keşbini döredendigini aýdyp bolar.

Görogly hemişe halkyň ýanyndan aýrylanok, ony köpçülikden aýry göz önüne getirmek mümkin däl. Rowaýatda Jygaly begiň öz agtygyna aşakdaky ýaly maslahat bermegi ýöne ýere däl:

«Ýaşulular geňeş etse,
Ýagşy-ýamana göz ýetse,
Il-halkyň bir iş tutsa,
Sen ondan galyjy bolma!»¹

7

Biz türkmenleriň edebi durmuşynyň in irki döwürlerden başlap, XVIII asyra çenli uzyn taryhyna boýdan-başa göz gezdirip çykdyk. Bu synyň esasynda, ilkinji nobatda, bu taryhyň örän çylşyrymly bolandygy hakdaky netijä gelmäge mejbur bolýarys. Biz iki ugruň — dilden aýdylýan halk döredijiliginiň we edebi däplere esaslanýan ýazuwly edebiýatyň bardygyny görýäris. Olar bir görseň, utgaşýarlar, bir görseň hem biri-birinden daşlaşýarlar, emma üzümän, hemişe ýan-ýana dowam edip gelýärler. Bu zynjyryň halkalarynyň ählisiniň bize mälimidigini aýdardan heniz ir. Taryhy betbagtçylyklar häzirki döwürde biz üçin örän gymmatly bolup biljek köp edebi ýadygärlikleriň ýok bolmagyna sebäp bolupdyr. Şeýle-de

¹ Героглы. Ашгабат, 1941, 53с.

bolsa, zynjyryň abat galan halkalary bu edebiýatyň döpleriniň pugta bolandygyny we hiç haçan hem onuň arasyňyň üzülmändigini çaklamaga mümkinçilik berýär.

Türkmen halkynyň öz goňşulary bolan eýranlylar, azerbaýjanlylar, özbekler bilen ýakyn gatnaşyklarda bolmagy hem türkmen edebiýatynyň taryhyny örän çylşyrymlaşdyrypdyr. Bu ugurdaş edebiýatlaryň ählisini hasaba almazdan, olardan **anyk haýsy biriniň** türkmenleriň arasynda belli bolandygyny, goňşy halklaryň edebi ýadygärlikleriniň haýsy birini **ilatyň haýsy toparynyň** gowy görleňdigini anyklamazdan, nusgawy edebiýatyň ýüze çykan döwründe (XVIII asyr) ýaşap geçen türkmen şahyrlarynyň eserlerini hakyky ylmy esasynda derňemäge girişmegiň mümkin däldigi öz-özünden düşnükli.

Türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenýän alymyň başyndan geçirýän ýagdaýy Günbatar Ýewropada ýaşayan halklaryň islendiginiň edebiýaty bilen iş salyşýan alymyň ýagdaýyndan aýdyp-diýip bolmajak derejede kyndyr. Onuň diňe bir ir zamanlarda ýaşap geçen şahyrlaryň däl, eýsem, hatda XVIII asyryň şahyrlarynyň öz elleri bilen ýazan golýazmalaryna-da eýe däldigini aýtmanymyzda-da, ol goňşy halklaryň henize çenli şondan gowy öwrenilmedik edebiýatyny-da nazara almaly bolýar.

Galyberse-de, ýene bir ýagdaý barlaglary örän kynlaşdyrýar. XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlarynyň aglabasy bagşyçylyk hem edipdirler. Olaryň arasynda öz eserlerini kagyza geçirmäge ukyply kişiler köp hem bolan bolsa, halk şol eserleri diňe olaryň dilinden eşitmek bilen oňmaly bolupdyr. Bu ýagdaý bolsa şol bir eseriň dürli görnüşleriniň peýda bolmagyna sebäp bolýarmydy. Şunuň ýaly bir eseriň başga bir bagşy tarapyndan alnyp göterilip, onuň ýerine ýetirmeginde birtopar üýtgeşmelere sezewar edilip bilinjekdigini göz önüne getirseň we häzirki döwürde bize elýeterli bolan ýazgylaryň eşitmiş adamlaryň elinden çykandygyny nazara alsaň, onda haýsydyr bir aýdymyň başda nähili görnüşe eýe bolandygyny kesgitlemek örän kyn, köplenç bolsa, amal etmek mümkin bolmadyk wezipä öwrülýär duruberýär.

Häzirki döwürde XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhyny neşir etmek bilen, bu işi amala aşyran alymlar şunuň ýaly kynçylyklaryň önlerinde keserip duranlygyna doly akyl ýetirýärler. Bu asyrdaky ýaşap geçen köp sanly şahyrlaryň iň bolmanda biriniň döredijiligini-de gutarnykly şekilde derňemek häzirikçe kyn wezipe bolup durýar. Muňa garamazdan, eýýäm häzirki döwürde-de bu asyrdaky degişli esasy edebi ýadygärlikleriň toplanandygyny, olaryň köpüsiniň deslapky neşir şekilinde bolsa-da, garaz, çap edilendigini, bu şahyrlaryň ählisiniň döredijiliginiň häsiýetiniň umuman kesgitlenilendigini aýtmak mümkin. Şonuň ýaly-da, şu döwrüň içinde şondan öňki zamandaky ösüşiň esasy ugurlarynyň belli bir derejede anyk takyklandygyna görä, türkmen edebiýatynyň bu ajaýyp zamanyna häsiýetnama berýän makalalaryň birnäçesini ýazmaga synanyşylmagy şindi örän ýerlikli bolup görünýär.

Elbetde, ilki bilen şu ýadygärlikleriň ählisiniň tankydy ýazgylarynyň aladasyňy etmek, olaryň her biri barada aýratynlykda ýörite ylmy derňewler geçirmek we şondan soň umumylaşdyrmaga geçmek usulyýet nukdaýnazaryndan has dogry bolardy. Emma maglumat serişdeleriniň möçberini we şunuň ýaly işler bilen

meşgullanýan alymlara bildirilýän talaplaryň örän uly bolmalydygyny nazara alsaň, bu barlaglaryň doly amala aşyrylmagy üçin birnäçe ýylyň gerek boljakdygy düşnüklidir. Şonuň bilen birlikde-de, haýsydyr bir şahyryň döredijiligini onuň degişli bolan edebiýatyndan üzňelikde öwrenip bolmaýar. Her bir alymyň edebiýatyň häsiýeti barada doly we umumy düşüncesiniň bolmagy hökmany şertdir. Häzire çenli bu ugur boýunça çap edilen işleri okap, şunuň ýaly umumy düşünje edinmek bolsa örän kyn.

Şu ýagdaýlary göz önünde tutup, şu kitabyň aralyk basgançak bolup hyzmat etjekdigini aýdyp bolar: ol alnyp barylýan ýörite barlaglara ýardamçy bolar we şonuň netijesinde geljekde deslapky çaklamalardan çuňňur derňewe geçmäge mümkinçilik döreder.

Şonuň ýaly-da, türkmen edebiýatyny öwrenmek üçin goňşy halklaryň edebiýaty bilen tanyşlygyň gerek bolşy ýaly, öňlerinde edil biziňki ýaly wezipeler durýan goňşularymyza-da türkme edebiýaty baradaky anyk düşüňjeler howa ýaly zerur. Häzirki döwürde şunuň ýaly düşüňjelere eýe bolmak türkmen alymlaryna-da kyn bolsa kyndyr welin, olar üçin has hem kyn düşjegi bellidir, çünki türkmen edebiýatyna degişli golýazmalar esasan Türkmenistanyň çäginde duş gelýär. Diýmek, şunuň ýaly kitabyň neşir edilmegi hemme tarapdan göwne makuldyr...

Rus dilinden terjime eden Orazgylyç ÇARYÝEW.